

Բանասիրություն և գրականություն

Philology and Literature

Филология и литература

ԱՐԱՄ ԹՈՓՉՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

«ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ՎԵՊԻ» ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ «ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ» ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՏ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ «Միջանկյալ» խմբագրություն, համառոտ խմբագրություն, քննական բնագիր, նկարագարող ձեռագրեր, կաֆաներ, խաչատուր Կեչառեցի, Գրիգորիս Աղթամարցի, Ջաքարիա Գնունեցի, Ֆրիկ, Հովասափ Սեբաստացի:

«Ալեքսանդրի վեպի» մասին նախորդ հոդվածում¹ քննարկել ենք հունարեն սկզբնագիրը, հայերեն թարգմանության հրատարակությունները, ուսումնասիրությունները և Հասմիկ Սիմոնյանի² առանձնացրած խմբագրությունները: Նաև կարճ բնութագրել ենք համառոտ խմբագրությունը (էջ 49–51) և անդրադարձ արել երկի ազդեցությանը հայ միջնադարյան գրականության վրա:

Բացի իր հրատարակած «նախնական Բ», «հետագա Ա»³ խմբագրություններից և «բանավոր պատումից», Սիմոնյանն առանձնացրել է նաև «համառոտ» ու «միջանկյալ» խմբագրություններ: «Միջանկյալը», նրա կարծիքով, «նախնական» ու «հետագա» խմբագրությունների միջև գտնվող տարբերակ է: Ըստ Սիմոնյանի՝ այն աչքի է ընկնում բնագրային ամբողջականությամբ ու պարունակում է հատվածներ, որոնք բացակայում են մնացած բոլոր օրինակներից, «այլև

¹ Ա. Թոփչյան, ««Ալեքսանդրի վեպի» հին հայերեն թարգմանության բնագիրը և ազդեցությունը հայ միջնադարյան գրականության վրա», ԲՄ 27, 2019, էջ 45–72:

² Պատմության Ալեքսանդրի Մակեդոնացու (հայկական խմբագրություններ), աշխատասիրությամբ Հ. Սիմոնյանի, Երևան, 1989 (այսուհետև՝ Հայկական խմբագրություններ):

³ Որոշ բանասերներ (Ջուստո Տրաինա, Փիթեր Քաուլի, Գաբրիելա Ուլոհոջյան ու Սառա Մանչինի Լոմբարդի և Միլենա Բեռնարդելլի) վիճարկել են այդ բնութագումները և ցույց տվել, որ չնայած Ա. բնագրին կաֆաներ են կցված, այն ավելի մոտ է հունարեն սկզբնագրին, քան Բ. բնագիրը, և Մովսես Խորենացու ձեռնին Ա-ին մոտ մի բնագիր է եղել. տե՛ս վերը հղված մեր հոդվածը, էջ 51–53:

ավելի լավ են պահպանվել, քան հունալատինական հնագույն տեքստերում, որտեղ այդ հատվածները աղճատ և թերի են»։ Նա եզրակացնում է, որ ինչպես «նախնական», այնպես էլ «միջանկյալ» խմբագրությունները կարող են նպաստ բերել հունարեն «նախաբնագրի» վերականգնմանը⁴։ Իսկ համառոտի մասին ասում է, որ այն մեխանիկորեն կրճատված է «հետագա» խմբագրությունից (էջ 19–20)՝ ի հաշիվ նկարագրությունների, նամակների, ուղերձների և այլն⁵։ Փոխարենը բազմաթիվ կաֆաներ դարձել են սյուժեի կրողը։

«Միջանկյալ» խմբագրությունը և «նախաբնագրի» վերականգնմանը նրա բերած նպաստը

Սիմոնյանը որպես «միջանկյալ խմբագրություն» է բնորոշել ՄՄ 10448 (ԺԶ–ԺԷ դդ., 5ա–230բ), ՄՄ1664 (1767, 1ա–164ա) և Ս. Պետերբուրգի Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտի *ИБ А-76* (ԺԷ–ԺԸ դդ., 5ա–234բ, *начало утрачено*)⁶ ձեռագրերի բնագիրը։ Նրա հպանցիկ բնորոշումը մեզ ստիպեց ի մոտո անդրադառնալ խնդրին՝ այդ խմբագրությունը համեմատելով Ա բնագրի հետ⁷, որն, ինչպես վերը նշել ենք, ավելի մոտ է հունարեն սկզբնագրին, քան Բ բնագիրը։ Համեմատությունը ցույց տվեց, որ հնարավոր է, այդ երկու բնագրից ընտրելով հունարեն Ա և Բ խմբագրություններով կամ դրանցից մեկով⁸ հաստատվող տարընթերցումներ, եթե ոչ լրիվ վերականգնել «նախաբնագիրը», ապա ստանալ դրան ավելի մոտ մի տարբերակ, քան մինչև այժմ հրատարակվածներն են (ինչն էլ փորձում ենք անել)։

⁴ Հայկական խմբագրություններ, էջ 16։

⁵ Համառոտ խմբագրության մասին տե՛ս նաև **Յ. Տաշեան**, *Ուսումնասիրությունը Ստյոն-Վալիս-թենեայ Վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա*, 1892, էջ 160–166։ Ըստ նրա՝ այս բնագրում «շատ տեղ... պատմության քելն անյաիր եւ անկապակցեալ կը մնայ», էջ 161։

⁶ **К. Н. Юзбашян**, “Армянские рукописи в петербургских собраниях: каталог,” *Православный Палестинский сборник*, вып. 41, 2005, с. 101, рук. 163 (մանրածապվեն 212)։ Պակասում են Ա–ԺԲ հատվածները. տե՛ս գրչի ծանուցումը՝ «Յառաջն չկար յարիմակի» (5ա), *Հայկական խմբագրություններ*, էջ 64։

⁷ Այս խմբագրությունն առկա է նաև Մանչեստերի համալսարանի John Ryland’s library Arm. 3՝ Զաֆարիա Գնունեցու ընդօրինակած ու նկարագրադած ձեռագրում (1544 թ.), որը ևս համեմատում ենք (մատչելի է առցանց. https://luna.manchester.ac.uk/luna/servlet/media/book/showBook/Manchester~91~1~416_825~147912)։ Հասմիկ Սիմոնյանին այն հայտնի չի եղել։

⁸ Հիշեցնենք, որ այդ երկու խմբագրությունը նյութավորվել են հունարեն «նախաբնագրից», ինչը հաստատվում է հայերեն քարգմանությամբ։

Համեմատում ենք ՄՄ 10448 և ՄՄ 1664 ձեռագրերը: Առաջինը սկզբից թերի է. սկսվում է [Իէ] գլխի մեջտեղից՝ բառի կեսից, ուստի թերթեր են պակասում⁹: Այս խմբագրությունը զուրկ է կաֆաներից: Բաժանված է ԾԲ (52) գլխի, որոնց վերնագրեր են ավելացված, կան նաև չհամարակալված վերնագրեր¹⁰: Բնագիրը համապատասխան է Ա-ին, բայց երկուսի միջև կան բազմաթիվ տարբերություններ: Դրանք սովորաբար չեն հանգեցնում իմաստային տարբերությունների:

Բացառություն են կազմում հետևյալ զգալի տարբերությունները.

Ա. Ա բնագրից բացակայում են որոշ համեմատաբար խոշոր հատվածներ, որոնք լրացվում են «միջանկյալի» օգնությամբ: [ՃԻԲ] գլխի բացակայող երկրորդ կեսը Սիմոնյանը լրացրել է (տե՛ս Ա 165) ՄՄ 10448 ձեռագրից: Տրոյայի Սկամանդրոս գետի մոտ Ալեքսանդրը բացականչում է. «Երանի՛ է ձեզ, որ դիպեցայք այսպիսույ քարոզի Հոմերոսի»: Այս խոսքի շարունակությունն ու հետևող երկխոսությունը հանված է Ա բնագրից (նաև Մանչեստերի ձեռագրից): ՄՄ 10448-ում կարդում ենք. «որք ի նորա արարածս պատմութեանն մեծ էք, բայց աչաց տեսիլս ոչ արժանի ի նմանէ գրելոցս»: Եւ եկեալ առ նա, ստեղծիչ քանից ասեմ. «Աղէփսանդրէ, լաւագոյն ևս մեք գրեմք զգործսդ քան զՀոմերոս»: Ասաց Աղէփսանդրոս. «Ըղձալի էր ինձ ի Հոմերոսն պատմութիւն Թերսիտէս գոյ, քան զ'ի քումդ Աֆիլլա»: Եւ կերեալ հաց ընդ մարմն Դարեհի, և նաւեալ անց ի Մակեդոնիայ հանդերձ գերեւամն, զոր առեալ էր ի պատերազմէն Դարեհի»:

Լրացված հատվածն ընդգրկում է նաև [ՃԻԳ] և [ՃԻԴ] գլուխները՝ [ՃԻԵ] գլխի առաջին բառը ներառյալ: Հավանաբար Ա բնագրի մեզ հասած ձեռագրերի նախօրինակում թերթ է ընկած եղել (Ա 165–167):

[ՃԻԵ] գլխի՝ բավական ծավալուն երկրորդ կեսը, որ վերականգնելու ենք ՄՄ 10448 ձեռագրից (Հասմիկ Սիմոնյանը դա չի արել, տե՛ս Ա 169), պարունակում է Ալեքսանդրի՝ Հունաստանի Թեբե քաղաքի առման արյունալի մանրամասներ, որոնք խմբագիրը հավանաբար գիտակցաբար բաց է թողել:

⁹ Սկզբից թերի է նաև Պետերբուրգի ձեռագիրը, սակայն տարբեր չափով. տե՛ս ծան. 6: ՄՄ 1664 ձեռագրում սկիզբը կա: Ինչպես Վենետիկի 1842 թ. հրատարակությունը, այնպես էլ Հայկական խմբագրությունները զբի՛ Ա բնագիրը բաժանված է 286 (ՄՁԶ)՝ խիստ անհավասար բաշխված (մեկ պարբերությունից մինչև տասնյակ էջեր) գլուխների: Տաշյանը փաստում է, որ ձեռագրերում կան գլուխների բաժանումներ, սակայն դրանց թիվը տարբեր ձեռագրերում տարբեր է. 3. Տաշեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 96: Օրինակ՝ «Միջանկյալ» խմբագրության բնագիրը բաժանված է ԾԲ (52) գլխի: 286 գլխի բաժանումը սերում է Վնտկ. 424 (B) ձեռագրից: Ուղղանկյուն փակագծերում նշում ենք Սիմոնյանի Ա բնագրի համապատասխան հատվածների գլխահամարները՝ խմբագրությունների համեմատությունը դյուրացնելու համար:

¹⁰ Այդ վերնագրերը, ինչպես նաև ՄՄ 10448 ձեռագրի տարբերությունների մի մասն արտացոլված են Հայկական խմբագրություններ-ի Ա բնագրում (ձեռագիր F):

[ՄՁԲ] գլուխը Սիմոնյանը (Ա 349–350) վերականգնել է՝ ըստ ՄՄ 10448 ձեռագրի և ծանոթագրել (էջ 605, ծան. 410), որ ձեռագրերում նշում կա, թե թերթ է ընկած:

Բ. ՄՄ 10448 և ՄՄ 1664 ձեռագրերից բացակայում է [ՃԻԸ] գլխում նկարագրված Թեբեի առումից հետո թեբացի Իսմենիաս երգչի ողբի զգալի մասը (Ա 171–173). առկա է միայն սկզբի փոքր մասը:

Գ. ՄՄ 10448 և ՄՄ 1664 ձեռագրերում կա հունարեն սկզբնագրերի հետ որևէ առնչություն չունեցող մեկ (ավելի ճիշտ՝ երկու իրար հետևող) ընդմիջարկություն: [ՄՁԵ] գլխի մեջտեղում, որտեղ ամփոփվում է Ալեքսանդրի անցած ճանապարհը, «Սա հնազանդեցոյց ի խուժաղութ ազգացն ԻՖ և ի հելլենացոցն երկրտասանս» բառերից հետո քսաներկու խուժաղութ ազգերի հիշատակումը առիթ է հանդիսացել այս խմբագրության հեղինակի համար շարունակության մեջ ներմուծելու մեկ այլ հատված, որտեղ բնութագրված ու թվարկված են երկաթե դռան հետևում Ալեքսանդրի փակած այդ ազգերը¹¹: Հատվածը քաղված է Կեղծ-Մեթոդիոսի «Հայտնություն» հին հայերեն թարգմանությունից, որի պահպանված հատվածները դեռևս չէինք հրատարակել¹² (ուստի Սիմոնյանին հայտնի չէր հատվածի աղբյուրը):

Սրան հետևում է մեկ այլ՝ ավելի կարճ հատված, նվիրված Եգիպտոսում երեմիա մարգարեի գերեզմանին Ալեքսանդրի այցելության, այնտեղի հրաշքների ու նրա նշխարներն Ալեքսանդրիա տեղափոխելուն: Մի շատ նման հատված կա պարականոն «Մահ երեմիա մարգարեի»¹³ կարճ գրվածքում, որտեղից էլ այն կարող էր ներմուծվել: Սիմոնյանի պատրաստած հրատարակության մեջ (էջ 495) սա ներկայացված է որպես «երկաթե դրունք»-ի շարունակություն: Հետաքրքրական է, որ նշված երկու հատվածներն առկա են նաև համառոտ խմբագրության մեջ՝ պատումի նույն տեղում:

«Միջանկյալը» և համառոտն ունեն ևս երկու ընդհանուր հատված: Առաջինը, որ համառոտում կրճատված է ու փոփոխված, ներմուծված է [ՄՀԴ] գլխից անմիջապես հետո. դա մահամերձ Ալեքսանդրի նամակն է մորը՝ կտակը կնքելուց հետո¹⁴: Ոչ միայն հայերեն «Ա խմբագրությունը», այլև հունարեն α և β

¹¹ Հատվածը՝ «(Երկաթի դրունք)» պայմանական վերնագրով, հրատարակված է Հայկական խմբագրություններում, Հավելված Բ, էջ 494–495 (ՄՄ 10448 [F] ձեռագրից): Տե՛ս նաև էջ 618, ծան. 3 ու էջ 351, ծան. +):

¹² Տե՛ս Ա. Թոփչյան, «Կեղծ-Մեթոդիոսի «Հայտնություն» հին հայերեն թարգմանությունը. Ուսումնասիրություն և բնագրեր», ԲՄ 23, 2016 (էջ 330–378), էջ 348–351:

¹³ Անկանոն գիրք Հին կտակարանաց, Վենետիկ, 1896, էջ 222–223:

¹⁴ Բնագիրն ըստ ՄՄ 10448 (թթ. 221բ–222բ) ձեռագրի տե՛ս Հայկական խմբագրություններ, էջ 603–604, ծան. 402: Այդ մասին նշում կա էջ 344, ծան. + 6-ում:

խմբագրություններն այն շունեն: Հունարեն *C* կամ *γ* խմբագրությունը պարունակում է մի հատված, որը հեռավոր նմանություն ունի այդ նամակին¹⁵:

Մյուսը ներմուծված է վերջին [Մ22] գլխի մեջ. «Եւ բազում խառնակութիւնք եղեն յերկրի ի վախճանել մեծին Աղեփսանդրի: Եւ զգաւն նորա ցրուեցան իւրաքանչիւր տեղիս և եղեն իբրև զոչխարս, որոց ոչ իցէ հովիւ և կամ իբրև զգաւ առանց զաւրագլխի: Եւ մակեդոնացոցն մեծամեծ իշխանքն ընդ միմեանս անկեալք, զմիմեանս արեամբ սպառեցին: Եւ յետ սակաւ ժամանակաւ մայր նորա Յոլմբիադա և կին նորա և Բոյրն շարաշար կորեան իւրեանց ազգականաց և ընտանեաց անտի և սիրելեաց նորա: Եւ հետաւոր թշնամեաց խնդութիւն եղև ի մահուն նորա, զի խորտակեցաւ եղջիր հարկանողին նոցա և անկաւ լուծ ծառայութեան մեծին Աղեփսանդրի ի պարանոցէն նոցա: Եւ թագաւորեաց յեգիպտոս Պտղոմէոս, և ի Մակեդովնիա Արադիս Փիլիպպոսի որդին»: Համառոտում բնագիրը գրեթե նույնական է՝ մանր տարբերքներով: Այս տեղեկության աղբյուրը դեռևս չենք պարզել:

«Միջանկյալը» զուրկ է Ա բնագրի վերջին կարճ Մ22 գլխի մեծ մասից, դրան հետևող՝ Խաչատուր Կեչառեցու հեղինակած չորս բարաոնությունից ու Ալեքսանդրի՝ Հիսուս Քրիստոսի հետ համեմատությունից¹⁶:

«Միջանկյալի» բաղդատությունը Սիմոնյանի Ա բնագրի և հունարեն Ա ու Β խմբագրությունների հետ ցույց է տալիս, որ շատ դեպքերում, երբ «միջանկյալը» և Ա-ն միմյանցից տարբեր ընթերցումներ ունեն, հունարեն խմբագրություններից մեկը կամ երկուսն էլ հաստատում են մերթ «միջանկյալի» ընթերցումը, մերթ էլ՝ Ա-ինը: Պատկերը կարող է հստակեցնել վիճակագրական հաշվարկը, սակայն արդեն կարելի է պնդել, որ երկուսն էլ սերում են նախնական թարգմանությունից, և ամեն մեկն ուրույն փոփոխություններ է կրել:

Օրինակներ, որոնցում «միջանկյալի» ընթերցումը հաստատվում է հունարենով, իսկ Ա-ինը՝ տարբերվում.

[ԻԼ] ՄՄ 10448 «սննդեանն» = β.1.13.7 τῆς ἀνατροφῆς // Ա 92 «ծննդեանն»,

ՄՄ 10448 «գարդարեալ» = β.1.13.11 κεκοσμημένως // Ա 92 «գարգացեալ»,

[Լ] ՄՄ 10448 «գաշակերտակիցսն» = α.1.13.5.3, β.1.13.22 τοὺς συμμαθητάς // Ա 93 «գաշակերտ»,

¹⁵ Recensio γ (lib. 3): **F. Parthe**, *Der griechische Alexanderroman [Beiträge zur klassischen Philologie 33]*, Meisenheim am Glan: Hain, 1969, 33.1–30. Հունարեն խմբագրությունների բնութագիրը և դրանց հրատարակությունների մասին տե՛ս Ա. Թոփչյան, ««Ալեփսանդրի վեպի» հին հայերեն թարգմանության բնագիրը և ազդեցությունը հայ միջնադարյան գրականության վրա», էջ 45–46:

¹⁶ Հայկական խմբագրություններ, էջ 351–363:

[129] ՄՄ 10448 «Ի Դելբիս» = α.1.15.1.1, β.1.15.1 εις Δελφους // Ա 100 «Թեգրուս»,

[130] ՄՄ 10448 «Զայն արար», հմմտ. α.1.19.3.2 ὠλόλυξεν, β.1.19.8 ἠγάλαξεν // Ա 111 «ձայն արարեալ»,

[131] ՄՄ 10448 «Իսկ Դարեհ զաստուածոցն զպարգևսն ընդ հարկա՞ւ արկանէ» = β.1.23.12–13 Δαρειος την τῶν θεῶν δωρεὰν ἐρανίζεταί, հմմտ. α.1.23.3.3 διὰ τί αὐτὸς τὴν τοῦ θεοῦ δωρεὰν ἐρανίζεταί, // Ա 117 «և նա խնդրեաց պարգևս ընդ հարկատրականէ»,

[132] ՄՄ 10448 «յորժամ Փիլիպպոս միայն էր» = α.1.23.3.4–5 ὅτε μόνος ἦν Φίλιππος, β.1.23.18–19 ὅταν ἦν αὐτὸς Φίλιππος μόνος // Ա 118 «հայրն իմ, յորժամ էր անորդի»,

[133] ՄՄ 10448 «թաղեալ եղև Փիլիպպոս թագաւորաւէն», հմմտ. β.1.24.29 θάπτεται δὲ βασιλικῶς // Ա 121 «թաղէ զնա Աղիֆսանդրոս և Ոլոմփիաս»,

[134] ՄՄ 10448 «զՊրոտէիսն» = β.1.30.25 Πρωτιίδα // Ա 126 «զՊրոտեսն»,

[135] ՄՄ 10448 «յաստուածն» = α.1.33.7.2 εις τὸν θεόν // Ա 133 «յերկինս»,

[136] ՄՄ 10448 «հրամայեաց» = α.1.33.12.4 ἐκέλευσε // Ա 136 «ասաց»,

[137] ՄՄ 10448 «հզար», աղաւաղաւաժ «հազար» = α.1.35.2.1 χιλίους // Ա 140 չիք,

[138] ՄՄ 10448 «առաքեցեր» = α.1.38.7.2 ἔπεμψας, β.1.38.21 ἐξέπεμψας // Ա 150 «ետուր»,

[139] ՄՄ 10448 «մոլեալ» = α.1.39.3.2 μαινόμενον // Ա 152 «մտեալ»,

[140] ՄՄ 10448 «քանզի ընդ միմեանս հարեալս այսր անդր անցանէին» = α.1.41.5.3–4 ὑπ' ἀλλήλων τυπτόμενοι διεβιβάζοντο ἐνταῦθα καὶ ἐνταῦθα // Ա 157 չիք,

[141] ՄՄ 10448 «առաքեաց» = α.2.1.7.2 ἔπεμψεν // Ա 181 «գրեաց»,

[142] ՄՄ 10448 «Դեմադէս» = α.2.4.2.2 Δημάδης // Ա 187 «Դիմոսթենէս»,

[143] ՄՄ 10448 «Առիվարդան» (թ. 132բ), հմմտ. α.2.20.1 Ἀριοβαρζάνης, β.2.20.1 Ἀριοβαρζάν (Դարեհին սպանողներից մեկի անունն է) // Ա 233 և համառոտ՝ «Զառիվարդան»:

Կարելի է բազմաթիվ ուրիշ օրինակներ նշել, իսկ հետևյալ շարքում «միջանկյալի» դասական գրաբարյան բառերի դիմաց Ա-ում միջինհայերենյան բառեր ու քերականական ձևեր են, բնականաբար՝ հետագա խմբագրման արդյունք.

[Լե] ՄՄ 10448 «եգիպտական» – β.1.14.40 Αἰγυπτιακῇ – Ա 100 «մարական»,

[Հե] ՄՄ 10448 «լիտր» – α.1.26.6.1 λίτρα – Ա 124 «մաղալ»,

[ՃԼԲ] ՄՄ 10448 «մարտիկ ըմբշաց» – α.1.47.3.3 ἀθλητής – Ա 176 «մարտիկ ֆուտնգրաց» (հմմտ. ՄՇԲ¹⁷՝ «քուշտիկիր՝ պրսկ. գոտեմարտիկ»),

[ՃԼԴ] ՄՄ 10448 «ըմբիշ» – *ἀθλητής – Ա 176 «փահլաւան»,

[ՃՀԸ] ՄՄ 10448 «հեռշտակ» – α.2.14.9.30 ἄγγελος – Ա 216 «էլշի»,

[ՃՂԵ] ՄՄ 10448 «գվրէժ խնդրիցէ» – β.2.20.11 ἐκδικήσει – Ա 234 «վրէժն կու խնդրէ»,

[ՃՂԸ] ՄՄ 10448 «բառնալ» – β.2.21.2 βασιτάζεσθαι – Ա 240 «քափուտով բառնալ» (համառոտում և կաֆաներում բազմիցս հանդիպող «թափուտ» բառը նշանակում է «դադաղ»),

[ՄԻԴ] ՄՄ 10448 «զնաւս» – α.3.17.4.1 πλοιαρίδια – Ա 282 «նաւակներն» (նախնական ընթերցումը պետք է որ լինէր «զնաւակս», քանի որ հունարեն բառն էլ նվազական ածանցով է):

Հետևյալ օրինակում նկարագրվում են կառարշավի պատրաստությունները, և Ա-ի «վիճակեցան առընթեր անիաւմն» (Ա 110, ԾԲ) անիմաստ բառակապակցությունը ճշգրտվում է ՄՄ 10448-ի «վիճակեցան առընթերանիաւմն» ընթերցումով: Ճիշտ է, հունարեն երկու բնագիրն էլ համապատասխան հատված չունեն, սակայն «առընթերանիաւմն»-ը թույլ է տալիս վերականգնել պարզորոշ բառը, որից այն պատճենված է և որի իմաստն է «կողք-կողքի նստածներ», նաև՝ «դատավորներ»: Այսինքն՝ վիճակ գցվեց, և մրցավազքի դատավորներ ընտրվեցին:

Խմբագրման հետևանք է «ի Կասբիական դրունսն» ([ՃՂԴ] Ա 233) հունարենով հաստատվող (α.2.19.4.2 ἐπὶ τὰς Κασπίας πύλας, β.2.19.11 ἐπὶ τὰς Κασπιακὰς πύλας) ընթերցմանը հավելված բացատրությունը՝ «մերձ յաշխարհն Թալիշ, ի գաւառն Գիլանա»: «Միջանկյալ» խմբագրությունից այդ նախադասությունը բացակայում է, ուստի համեմատության եզր այս դեպքում չունենք:

Խմբագրման ուղղադրով օրինակ է հետևյալը: Ալեքսանդրիան հիմնելուց հետո մի արձանագրություն են գրում՝ հինգ տառ. «ա, բ, գ, դ, ե: Այբն՝ Աղէսանդրոս, բենն՝ թագաւոր, գիմն՝ ազգ, դայն՝ Արամազդայ, եչն՝ շինէ ֆաւաֆ աննմանէլի»: Բնականաբար՝ թարգմանության մեջ միայն «այբ»-ն է համապատասխանում «Ալեքսանդրոս» բառի սկզբնատառին, իսկ մնացածներն այսպիսին են հունարենում. α.1.32.9.3 τὸ δὲ β βασιλεύς, τὸ δὲ γ γένος, τὸ δὲ δ Διός, τὸ δὲ ε ἔκτισε πόλιν ἀείμνηστον: Խմբագիրը լուծել է խնդիրը՝ մնացած բառերին

¹⁷ Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, 2009:

համապատասխան սկզբնատառերով ածականներ ավելացնելով. «բենն՝ բարձրագոյն թագաւոր, զիմն՝ գերագոյն ազանց, դայն՝ դեր Արամագդայ, եչն՝ էջ և շինեաց/շրջեաց փաղափ աննմանելի» ([2է] և 130):

Օրինակներ, որոնցում Ա-ի ընթերցումը հաստատվում է հունարենով, իսկ «միջանկյալներ»՝ տարբերվում.

[ԻԸ] և 92 «խնամս» = α.1.13.2.2, β.1.13.6 ἐπιμέλειαν // ՄՄ 10448 «խրատն»,

[ԼԱ] և 93 «մարդակեր» = β.1.13.34 ἀνθρωποφάγος // ՄՄ 10448 «մարդասէր»,

[ԽԸ] և 106 «իբրև զմարդ» = α.1.17.4.2-3 ὡς ἄνθρωπος // ՄՄ 10448 չիք,

[ԾԸ] և 114 «սատակեաց զնա» = α.1.21.3.1 ἀνήρηκεν αὐτόν // ՄՄ 10448 «սատակեցաւ նոյնժամայն»,

[Հ] և 122 «պելլացոց» = α.1.25.1.3, β.1.25.2 Πελλαίων // ՄՄ 10448 «պելեգացոց»,

[ԶԶ] և 129 «սկսանել» = α.1.32.5.2 ἄρξασθαι // ՄՄ 10448 «նկատել»,

[ՃԳ] և 144 «գաւառսն» = α.1.36.5.4, β.1.36.19 πατρίδα // ՄՄ 10448 «տեղիս»,

և 144 «խաշեսցիս» = α.1.36.5.7, β.1.36.22 ἀνασταυρωθήσῃ // ՄՄ 10448 «խրատեսցիս»,

[ՃԺԲ] և 155 «ի Դարեհէ թուրք խնդրել» = α.1.40.5.3 ἐπιστολὴν παρὰ Δαρείου ἐπιζητεῖν // ՄՄ 10448 «Դարեհի թուրք գրել առ Բեդ»,

[ՃԺԷ] և 160 «ի վերին խնամոցն» = α.1.42.1.1 ὑπὸ τῆς ἄνω προνοίας // ՄՄ 10448 «յաստուածոցն աւգնականութենէ»,

[ՃԻԷ] և 168 «ի փնարէ յարմարեալ պատկանեցան» = α.1.46.5.4-5 ὑπὸ... λύρας ἀρμολογηθέντας // ՄՄ 10448 «իմնայարմար պատկանեցան»,

և 169 «երկաթն» = α.1.46.9.12.2 σίδηρον // ՄՄ 10448 «սուրն»,

[ՃԽ] և 182 «նսփնէս» = α.2.2.5.2-3 Αἰσχίνης // ՄՄ 10448 «Խսթնէս»,

[ՃԽԱ] և 185 «տկարք» = α.2.2.13.2 ἀδυνάμους // ՄՄ 10448 «մարտաւարք»,

[ՃԽԲ] և 186 «յերեմտասան» = α.2.3.6.3 τρισκαίδεκα // ՄՄ 10448 «յորժաման»,

և բազում այլ դեպքեր:

Հունարենով հաստատվող ընթերցումները համարում ենք առաջնային և նախընտրելի:

Հանդիպում են նաև ավելի բարդ՝ ոչ միանշանակ դեպքեր. օրինակ՝ «հանդերձեալ էր փոխիլ ի կենցաղոյս» («միջանկյալ» [ՄԾԹ]) և «հանդերձեալ էր փոխել զկենցաղս» (և 328) երկրնտրանքի պարագայում, թվում է, պետք էր գերադասել առաջինը, սակայն հունարենը (α.3.30.1.1-2 μεταλλάττειν τὸν βίον) հուշում է, որ «զկենցաղս» ուղիղ խնդիրը պատճենում է հունարենից, իսկ

«ի կենցաղոյս»-ը՝ խմբագրի ձեռքով շարահյուսական անհարթությունը շտկելու արդյունք:

Բազմաթիվ տարընթերցումներ պարզապես գրչական սխալների հետևանք են, սակայն, օրինակ՝ «ի վերին խնամոցն» արտահայտությունը «յաստուածոցն աւգնականութենէ» փոխելը խմբագրական միջամտություն է ենթադրում:

Չնայած Սիմոնյանն Ա բնագիրը կազմելիս մի շարք ձեռագրերի թվում բաղդատել է նաև ՄՄ 10448 (F) ձեռագիրը, տողատակում արտացոլել է միայն համեմատաբար ծավալուն տարընթերցումները, մինչդեռ հունարեն բնագրի (Ա և Բ խմբագրությունների) հետ բաղդատություն գրեթե արված չէ:

Նոր բաղդատությունը թույլ կտա կազմել նախակենդանեցիական բնագիր, որն ավելի մոտ կլինի նախնականին՝ բուն թարգմանությանը. ընդ որում հունարեն սկզբնագրի համեմատ չեզոք տարընթերցումների դեպքում (օրինակ՝ «ազատեցից»/«ազատ աւարից», «յստակ»/«ականակիտ») գերադասելի կհամարենք «միջանկյալի» ընթերցումը՝ այդու ստանալով մի նոր բնագիր:

Նշենք թարգմանության որոշ ուշագրավ լեզվական առանձնահատկություններ:

Հետևյալ օրինակները կարելի է բնորոշել որպես հայացման փաստեր: Պարսից սատրապները (σατραπης) թարգմանության մեջ «նախարար» են (օրինակ՝ Ա.1.23.2.3 – [ԿԳ, Ա 117], Ա.1.37.8.5 – [ՃԶ, Ա 147], Ա.2.7.9.1 – [ՃԾԱ, Ա 194], Ա.2.10.1.1, Բ.2.10.4 – [ՃԿԲ, Ա 203] և այլուր): Հանդիպում է նաև նույն բառի «զաւրագլուխ» [Բ.2.23.12 – ՄԹ, Ա 252-ում «զաւրական»] թարգմանությունը: Եփրատը թարգմանված է «Արածանի» (Եփրատի արեւելյան բազուկն է), իսկ Տիգրիսը՝ «Դիկաթ/Դկլաթ» (Ա.2.9.4–5 [ՃԾԹ, Ա 200]):

Ուշագրավ է քերականական սեռը թարգմանության մեջ արտացոլելու հետևյալ անհաջող փորձը. Ա.3.26.7.24 τοῖς θεοῖς πᾶσι καὶ θεαῖς χάρις ἔχω («շնորհակալ եմ բոլոր աստվածներին և աստվածուհիներին») – [ՄԾԶ, Ա 334] «աստուածոցն ամենեցուն և ամենուրեքաց/ամենուրեքաց շնորհ ունեմ»:

Բերենք թարգմանական սխալի մեկ օրինակ: Ալեքսանդրի դին Մեմփիսից տեղափոխվում է Ալեքսանդրիա, և «առնէր նմա Պտղոմէոս գերեզման յԱղէֆսանդրիա, որ այժմ կոչի Աղէֆսանդրի մարմին» ([ՄԶԳ, Ա 250]). վերջին բառը տարօրինակ է. Տիմա-ն (Ա.3.34.6.2, այստեղ՝ «շիրիմ, մահարձան») հավանաբար շփոթվել է ՏՈՄԱ-ի հետ:

Թարգմանիչը փոխառել կամ պարզապես տառադարձել է (երբեմն՝ աղավաղված ձևով) մի շարք հունարեն բառեր: Աստղանիշով նշել ենք այն բառերը, որոնք բառարաններում արձանագրված չեն կամ չկան հունարեն խմբագրություններում.

[Ա] «Երեմնեայ» (Ա 70-ում՝ «Էրեմնայ») – Α.1.1.3.7 ἐβεννίος («Երենոսի փայտից»),

[Ա, Դ] «լեկան/լական» (Ա 70) – α.1.1.3.5, 7, 1.3.1.2, 4, β.1.1.14, 15, 16, 1.3.2 λεκάνη («տաշտ»),

[Բ] «էսպրատորակտորէս*» (Ա 70) – α.1.2.1.2, β.1.2.1 ἐξπλωράτορες¹⁸,

[Է] «լականագէտ» (Ա 74), հմմտ. α.1.1.4.1, β.1.1.15 λεκανομαντεία («տաշտի մէջ ջուր լցնելով գուշակութուն», բառացի՝ «տաշտագուշակութուն»),

[Ը] «ամարինաինէ*» (Ա 74. ճիշտ տառադարձելու դեպքում կրիներ «ադամանտինէ»), հմմտ. β.1.1.20 ἀδαμαντίνη («պողպատյա». լուսնի որոշիչն է),

[Ը] «էմատիաէս*» (Ա 74-ում՝ «էմարիաէս»), հմմտ. β.1.1.21 αίματίτης («արշուճոտ». Արեսի Մարս մոլորակի որոշիչն է),

[Ը] «սոփիաէս*» (Ա 74-ում՝ «սոփրիաէս»), հմմտ. β.1.1.21 ὀφίτης («օձային». Կրոնոսի՝ Սատուրն մոլորակի որոշիչն է),

[Ը] «լիկլիմոս» (Ա 74) – β.1.1.22 λυγδίνος («մարմարի պէս սպիտակ»),

[ԺԶ] «բիբլոս/բիբլոս» (Ա 79) – α.1.8.2.2, β.1.8.13 βίβλος («պապիրոս, գիրք»),

[ԻԵ] «գալոս» (Ա 89) – β.1.12.9 γάλλος («ներքինի»),

[ԼԳ] «լիբեռնայս» (Ա 123) – α.1.26.3.1 λίβερνα¹⁹ (լատ. liburna, «թեթև ուղեծանավ»՝ Լիբուռնիայից ինքնակայիս հորվաթիայից), որտեղից Օգոստոս կայսրը փոխառել էր նավերի այդ տեսակը),

[ԼԳ] «հիպոնոս» (Ա 128) – α.1.31.9.6 ὑπόνομοι («ստորգետնյա ջրատարներ»),

[ԶԵ] «արերայ արարեալ» (Ա 132) – α.1.32.13.1 ἀθηροποιησάμενοι («փոխինդ պատրաստելով»),

[ԶԹ] «ոբելիկ/յոբելիկ*» (Ա 133) – α.1.33.6.2, β.1.33.23 ὀβελίσκος («քարե կոթող»),

[ՃԺԱ] «սնդմայ» (Ա 154) – հավանաբար՝ *σύνδεσμος («կապանք», հունարեն խմբագրություններում նման բառ չկա),

[ՃԻԸ] «ելատէ*» (Ա 172) – α.1.46a.8.42 ἐλάτη («եղևի»),

[ՃԾ] «սկետեայ» (Ա 193) – α.2.7.2.1-2 σκῦτος («կաշեփոկ»),

[ՃԶԲ] «պելեկեան / զպելեեն» (Ա 220) – α.2.15.10.3 τὴν πεύκην («սոճու տեսակ», պահպանված է հունարեն հայցական հոլովի ν / -ն վերջավորությունը),

[ՄԹ] «կանափտիովն*» (Ա 253) – β.2.32.8 Ἀναφνητόν (բացառիկ բառ՝ հեքիաթային ծառի անուն),

¹⁸ Հատվածն է՝ «որք հոովմայեցիսն կոչէին էսպրատորակտորէս, և առ հայս լրտեսք», հունարենում էլ ասված է, որ այդ լատիներեն բառին (exploratores) համապատասխանում է հունարեն «գրտեսներ»-ը (κατάσκοποι):

¹⁹ Այլուր (α.1.34.1.2) քարգմանված է «պատերազմիկ/պատերազմական նա» ([ԴԵ], Ա 136):

[ՄԹ] «դանդակետ» (Ա 255) – β.2.33.13 δάνδηκες (բացառիկ բառ՝ հեքիաթային գազանի անուն),

[ՄԹ] «ստաֆորիկ» (Ա 257, նույնն է՝ «ստախը», իրանական ծագման բառ՝ «զմուռսի ծառը, յուղը կամ խեփը», տե՛ս Աճառյան, ԱԲ) – *στακτική, հմմտ. β.2.36.5 στακτή,

[ՄԹ] «փոկաս / փովկաս» (Ա 261) – β.2.37.14 φώκας («փոկ» բառի հոգնակի հայցականի ձևն է, հմմտ. ՆԲՀԼ փոկ),

[ՄԻԱ] «բրաֆմանֆ» (Ա 276) – α.3.5.2.1, β.3.5.1 Βραχμᾶνες (հնդկական բրահմանների ներկայացուցիչներ),

[ՄԻԴ] «կերաստֆ» (Ա 286) – [*κεράσται?] V. XIX.31 (p. 199) cerastae²⁰ (խնդր առասպելական կենդանիներ, բառացի՝ «պոզավորներ»),

[ՄԻԴ] «մերոբաղանոս / միրաբաղանոս» (Ա 293) – α.3.17.27.5, β.3.17.12 μυροβάλανος (մի տեսակ բույս, որի յուղից օծանելիք են պատրաստել),

[ՄԻԴ] «գդալֆ» (Ա 297) – *γλαύξ («բու»),

[ՄԻԷ] «սկիտալֆ» (Ա 299) – σκυτάλαι α.3.18.6.2 («մահակներ»),

[ՄԻԷ] «հոռմայ» (Ա 299) – α.3.18.7.4, β.3.18.16 ὀρμαθούς («շարաններ»),

[ՄԼԷ] «ունիոն/ունիովն» (Ա 308) – οὐνίων α.3.22.2.3, [ՄԽԶ] «յունիսեայ / յունիովնաց» (Ա 316) – α.3.23.10.2 δι' οὐνίωνων, β.3.23.35 δι' ὠνίων (անհասկանալի բառ, երևի՝ քարի տեսակ),

[ՄԿԱ] «տոֆսական դեղ» (Ա 333-ում՝ «դոֆսական դեղ») – α.3.31.3.1 τοξικὸν φάρμακον («թույն»),

[ՄԶԲ] «մմետիովտական» (Ա 349) – α.3.34.4.2 νησιωτικὸν («կղզիական»):

Թարգմանիչը նաև ստեղծել է մի շարք նոր բառեր՝ պատճենելով գրանք հունարենից.

[Բ] «խորհրդաբեր» (Ա 70) – βουληφόρος (Հոմերոսի «Իլիականի» 2.24-ից քաղվածքի մեջ է, որը բացակայում է հունարեն 2 խմբագրությունից էլ),

[Է] «երազագետֆ» (Ա 74) – β.1.4.12 ὄνειροπόλοι,

«երազափորոնութիւն» (Ա 75) – β.1.5.2 ὄνειροπολία,

[Է] «երազադատ» (Ա 74) – α.1.4.3.2 ὄνειροκρίτης,

²⁰ Բառը հունարեն խմբագրություններում չի պահպանվել, այլ միայն լատիներեն տառադարձմամբ՝ Հուլիոս Վալերիոսի Դ դարի թարգմանության մեջ, տե՛ս Iuli Valeri Alexandri Polemi Res gestae Alexandri Macedonis, translatae ex Aesopo graeco, recensuit Bernardus Koebler, Lipsiae, 1888:

[է, ԻԴ, ՁԵ, ՃԻԱ] «նշանալոյծ» (Ա 74, 89, 129, 163) – α.1.4.3.2-3, β.1.4.12; α.1.11.3.3, β.1.11.7; α.1.32.4.3, β.1.32.18; α.1.42.7.1, β.1.42.18 ó σημειολύτης,

[է] «ծննդաբան» (Ա 74) – α.1.4.3.3 γενεθλιαλόγος, β.1.4.12-13 γενεθλιαλόγος («ծննդյան օրվա հիման վրա բախտագուշակություն անող»),

[է] «ծամադէտ»²¹ (Ա 74) – α.1.4.6.3, β.1.4.19 ὠροσκοπος,

[Ը] «ամսովնագէտ» (Ա 74) – α.1.4.3.3 ἀμουμάντις,

[ԺԴ] «նախընթաց կարապետ»²² (Ա 76) – β.1.6.10-11 πρόδρομος,

[ԺՁ] «կնքոց» (Ա 79) – β.1.8.14 σφραγιστήρ («կնքով մատանի»),

[ԺԷ, ՀԷ, ՁԸ] «խոյեղիւր*» (Ա 81, Ա 126, Ա 132) – α.1.25.5.5 κριοκέρατον, α.1.30.6.1, β.1.30.19; α.1.33.2.1 μηλόκερος («խոյի եղջուր-ներով»),

[ԻԲ] «երկշուրքն» (Ա 88) – α.1.10.3.4, β.1.10.12 δίχηνλος («երկճղի [օձի լեզուն]»՝ չղծո «կտրել, ճեղքել» բայից է շփոթված չէլոս «շրթունք» բառի հետ),

[ԺԸ] «յառաջագդեմ» (Ա 81) – β.1.9.8 προμηνύω («նախապես ազդարարել»),

[ԻԷ] «պսակազգեստութիւն» (Ա 92-ում՝ «պսակազգեստութիւն») – α.1.13.2.2, β.1.13.6 στεφανηφορία,

[Լ] «աշակերտակից» (Ա 93-ում՝ «աշակերտ») – α.1.13.5.3, β.1.13.22 συμμαθητής,

[ԽԸ] «բռնամահ» (Ա 106) – α.1.17.4.2 βιοθανατήσας, β.1.17.12 βιοθάνατος,

[ԾԵ] «տաճարայարդար» (Ա 113) – α.1.19.6.2 νεωκόρος,

[ԾԸ, ՃՁԷ] «կիսախոյիսող» (Ա 114, Ա 226, հմմտ. Մովս. Խոր. Գ 32) – α.1.21.4.2, β.1.21.11; α.2.16.7.1, β.2.16.30 ήμισφαγής

[ԿԸ] «երկարդնեայ» (Ա 119) – α.1.24.7.1 διβολίς («երկսայրի»),

[ԿԷ] «հանդիսադիր» (Ա 119-ում՝ «հանդիսակից») – β.1.24.8 ἀγωνοθετών («մրցախաղեր կազմակերպող»),

[ԿԹ] «թագաւորաւէն*» (Ա 121) – β.1.24.29 βασιλικῶς,

[ՀԱ] «իմնակամ» (Ա 122-ում՝ «իմնավար կամաւ») – α.1.25.2.3, β.1.25.9 ἀνθαίρετοι,

[ՀԱ] «աստուածաւաք» (Ա 122, հմմտ. Մովս. Խոր. Գ 358) – β.1.25.10 θεοπέμπτος,

²¹ Հետագայում այս բառը բազմիցս օգտագործել է Անանիա Շիրակացին:

²² Պատճենումը լրացված է լեզվում եղած «կարապետ» բառով: Սա հունարեն բառը նորաստեղծ և գոյություն ունեցող հունանիշ բառերով թարգմանելու տիպիկ օրինակ է:

[ՀԱ, ճԽԴ] «մշապուշ» (Ա 125, Ա 188) – α.1.30.5.2, α.2.4.5.3
 ἀείμνηστος, β.1.30.16 ἀειμνημόνευτος,

[ՀԷ] «խոյեղիւր*» (Ա 126-ում «եղջիրս խոյոյ») – α.1.30.6.1, β.1.30.19
 ὁ μηλόκερως,

[ՀԷ] «հինգակատար» (Ա 121) – α.1.30.6.5 πενταλόφος,

[Զ, ՁԵ] «տեղագրեաց»²³ (Ա 127, 129) – β.1.31.16 ἐχωρογράφησε;
 α.1.42.4.1 ἐχωρογράφησαν,

[ԶԲ] «ջրամղահոս» (Ա 128) – β.1.31.39-40 ὕδρηγους πόρους,

[ԶԹ] «ներքնագիր*» (Ա 133) – α.1.33.6.5 ἐπιγραφή («մակագրություն»,
 ուստի թարգմանությունը ճշգրիտ չէ),

[ԶԹ] «մեհենային գրով» (Ա 133) – α.1.33.6.6 ἱερατικοῖς γράμμασι
 («քրմական/ սրբազան գրերով»),

[ԶԹ] «նախերևցելու*» (Ա 133) – α.1.33.7.1 προφανεῖ,

[ՂԳ] «Անտրամեի*» (Ա 135) – α.1.33.11.1 Ἄλυπὸν («անվիրտ»),

[ՂԳ] «որ բերէր յինքան» (Ա 136) – α.1.33.13.5 ἐμφορὲς («հման», ան-
 հաջող թարգմանություն է բառի կառուցվածքը տառացի արտացոլելու փորձ),

[ՂԷ] «դժուարաշուրջ» (Ա 139) – α.1.34.7.2 δύσκαμποι,

[ՂԷ] «դժուարագնաց» (Ա 139) – α.1.34.8.1 δυσέκβατος,

[ՂԷ] «փաշաբեր» (Ա 139) – α.1.34.8.2, β.1.34.20 εὐφορος,

[ՃԲ, ՃԴ] «աւագակապետ» (Ա 143, 145) – α.1.36.3.4, β.1.36.13;
 α.1.37.5.2, β.1.37.16 ἀρχιληστής,

[ՃԸ] «մեծախոհութիւն» (Ա 150-ում «մեծ խոհեմութիւն») – α.1.39.1.3,
 β.1.39.3 μεγαλοφροσύνη,

[ՃԸ] «կարասեկիր» (Ա 152) – α.1.39.5.4, β.1.39.17 σκευοφόρος,

[ՃԺԲ] «անպատերազմափորձ» (Ա 155) – α.1.40.3.5 ἀπειροπόλεμος,

[ՃԺԲ] «աւագակակից» (Ա 155) – *սլլղիստի (հմմտ. այդ բառի նկա-
 րագրական թարգմանությունը [ՃԴ] Ա 143 «որ ընդ քեզ եմ աւագակացդ քո»
 – α.1.36.5.2–3 τοῖς ἐαυτοῦ συλλησταῖς, β.1.36.18 τοῖς συλλησταῖς σου),

[ՃԺԴ] «գերանդազէն» (Ա 156) – α.1.41.2.2 δρεπανηφόρος,

[ՃԻԵ] «ամբծախաւս» (Ա 167) – α.1.45.1.4 Φοιβηγάλος («Փերսի գու-
 շակություններն արտաբերող». Ապոլլոնի Փերս մականունը նշանակում է «մա-
 քուր, պայծառ»²⁴),

[ՃԻԵ, ՄԶԲ] «գլխամոց» (Ա 167, 349) – α.1.45.1.5; α.3.34.2.1 μαντεῖον
 («պատգամատուն»),

²³ Հմմտ. Աշխարհացոյց, «Աշխարհագիր», Հատած 2 («տեղագրութիւն»):

²⁴ ՆԲՀԼ-ի «արդարախօս, ճշմարտախօս» բացատրությունը ընդհանուր, կոնտեմպորանի բնույթ ունի:

- [ՃԻԵ] «եռոտանի» (Ա 167) – α.1.45.2.1 τρίπους,
 [ՃԻԶ] «երկայնահատ*» (Ա 168) – β.1.46.12 μακρότομος,
 [ՃԻԷ] «բազմախողխող» (Ա 169) – α.1.46.12.1 πολυσφαγής,
 [ՃԻԸ, ՃԻԵ, ՃԻԶ, ՄԶ, ՄԼԷ, ՄԾԶ] «հանգիտաստուած» (Ա 170-ում՝ «հանգիտապատիւ, աստուածապատիւ», Ա 205, Ա 238, Ա 249-ում՝ «հանգիտաստուածական», Ա 307-ում՝ «հանգոյն աստուածոց», Ա 324) – α.1.46 a.4.1; α.2.10.7.3; α.2.20.9.5, β.2.20.32; α.2.22.12.1; α.3.26.7.37 ἰσόθεος,
 [ՃԻԸ] «սկզբնասեր» (Ա 171) – α.1.46a.4.3 ἀρχέγονος («նախածին, սկզբնական»),
 [ՃԻԸ] «զուարակաշէն*» (Ա 171) – α.1.46a.5.2 βοόκτιστος («կովի հիմնած [թերեք քաղաքը]»),
 [ՃԻԸ] «ծննդապետ*» (Ա 171) – α.1.46a.8.2 γενεάρχης («ցեղապետ»),
 [ՃԻԸ] «փրփրածին» (Ա 171) – α.1.46a.8.10 ἀφρογενής (Ափրոդիտեի մականորին է),
 [ՃԻԸ] «կշտագող» (Ա 171) – α.1.46a.8.11 κλεψικοίτης («ամուսնութիւն գողացող, շնացող»),
 [ՃԻԸ] «դարանապետ» (Ա 173) – α.1.46a.8.74 λοχαγός («[դարանակալող] ջոկատի հրամանատար»),
 [ՃԼԱ] «կիսակէզ» (Ա 174) – α.1.46a.9.34 ἡμίφλεκτος,
 [ՃԼԲ] «ի բաց ջնջեաց» (Ա 175) – α.1.46a.10.20 ἀπήλειπεν,
 [ՃԼԳ] «պարսպամարտ» (Ա 175) – *τειχομάχης,
 [ՃԼԹ] «հնքնահաճոյ հպարտութիւն» (Ա 182) – α.2.2.6.3 ἀνθάδεια («հնքնադոհութիւն»),
 [ՃԽԴ] «բազմացորեան» (Ա 189) – α.2.4.9.1 πολύπυρος,
 [ՃԽԶ] «վարդապետանոց» (Ա 191) – α.2.5.9.4–5 παιδευτήριον,
 [ՃՀԶ] «խորայորձան» (Ա 213) – α.2.14.1.5 βαθύρρους,
 [ՃՁԶ] «նորապաղ» (Ա 226) – *νεοπαγής,
 [ՃՁԶ] «ամենագործ» (Ա 226) – β.2.16.23 πανουργικός («նենգ, շարահնար»),
 [ՃՂԲ] «տասնայարկ» (Ա 231) – α.2.18.1.2–3 δεκάστεγος,
 [ՃՂԳ] «ոսկիանակ» (Ա 232) – β.2.19.13 χρυσίον («ոսկեղրամ, ոսկուցիր»),
 [ՃՂԵ] «մետաւնաս*» (Ա 233՝ «մեծաւնաս», հաւանաբար սկզբնապես՝ «մտաւնաս») – β.2.20.2 φρενοβλαβής («միտքը վնասված, խելագար»),
 [ՃՂԹ] «հանգիտակշիռ» (Ա 244) – α.2.21.16.4 ἰσόσταθμος («հավասար քաշ ունեցող»),

[Մե] «հանգիտամէտ» (Ա 249-ում՝ «հանգիտապատի») – α.2.21.16.4 ἰσόρροπος («համապատասխան, հավասարազոր»),

[ՄԸ] «ամենայականող*» (Ա 250) – α.2.22.15.1 παντέφοπος («ամենադեպ»),

[ՄԸ] «մոռթագգետս, ձկնակեր» (Ա 260) – β.2.37.11–12 δερματοφθοροι, ἰχθυοφάγοι,

[ՄԻԱ] «մերկիմաստասեր»²⁵ (Ա 276) – α.3.5.2.1, β.3.5.5 γυμνοσοφισταί,

[ՄԻԳ] «մերկավերարկու» (Ա 276) – α.3.5.1.2, β.3.5.16 γυμνοπερίβολος,

[ՄԻԴ] «ձիագետի» (Ա 284) – α.3.17.14.4 ἵπποπόταμος,

[ՄԻԴ] «աւագաւոյգ*» (Ա 286) – α.3.17.18.2 ἀμμοδύτας («աւագափոր»՝ մի տեսակ օձ),

[ՄԻԴ] «ռնգեղջիւր» (Ա 286) – α.3.17.20.1 ῥινοκέρωτες,

[ՄԻԴ] «կարճագիւ» (Ա 287) – α.3.17.20.3 σκορπίουροι («կարճապոչեր», ուստի ճիշտ չէ նԲՀԼ-ի բացատրությունը՝ «կենդանի ինչ՝ որոյ կարճ է ազին»),

[ՄԻԴ] «եզնախոյժ և զուարկափեղ» (Ա 287) – α.3.17.20.3-4 βούκριοι καὶ ταυρελέφαντες,

[ՄԻԴ] «փոկոտուն» (Ա 287) – α.3.17.20.4 ἱμαντόποδες («կաշեփոկերի նման բարակ ոտքերով»),

[ՄԻԴ] «շնակաբաւ» (Ա 287) – α.3.17.20.4 κυνοπέρδικες,

[ՄԻԴ] «բռնածանի» (Ա 288) – Iulius Valerius III.20 odontotyrannus (հունարենն աղճատված է, սակայն ուշ՝ բյուզանդական չափածո խմբագրությունն ունի Ὀδοντοτύραννος, Recensio Byzantina poetica 408),

[ՄԻԴ] «գիշերաղուսեղ» (Ա 289) – α.3.17.21.2 νυκτάλωπες (νυκταλώπεκες [?]),

[ՄԻԴ] «յաղթակիր» (Ա 294) – α.3.17.33.3 νικηφόρος («հաղթանակ բերող»),

[ՄԻԵ] «իմֆնաբոյս» (Ա 297) – *αὐτοφυής («բնական, անտառ [քար]»),

[ՄԻԶ] «առնապատկեր» (Ա 298) – α.3.18.4.2 ξόανον (հմմտ. [ՄԼԵ]՝ 308 «մարդապատկեր» - β.3.22.7 ἀνδριάς),

[ՄԻԵ] «բոլորածոյլ» (Ա 299) – α.3.18.7.3 ὁλοσφύρητος («միաձուլ, միազանգված»),

[ՄԼԵ] «բիրեղաբեր*» (Ա 305) – α.3.21.1.2-3, β.3.21.3 κρυσταλλοφόρος,

[ՄԼԵ] «բարձրածայր» (Ա 305) – α.3.21.1.3-4, β.3.21.4 ὑψιπέτηλος,

²⁵ Հմմտ. Աղխարհացոյց, «Աղխարհի ընդհանուր Ասիոյ», ԽԱ («մերկիմաստաբ»)։

[ՄԼԶ] «շաղապատեցան» (Ա 307-ում՝ «շաղեալ պատեցան») – α.3.21.7.3, β.3.21.17 περιεπλάκησαν,

[ՄԼԷ] «ոսկիայարկ» (Ա 308-ում՝ «ոսկիագարդ յարկ») – α.3.22.2.2, β.3.22.3–4 χρυσόροφος,

[ՄԼԷ] «փոկակապ» (Ա 308) – α.3.22.2.4 ἱμαντόδετος,

[ՄԼԹ] «աւղագոյն քար» (Ա 309) – α.3.22.7.2 ἀερίτης λίθος (թանկարժեք քարի մի տեսակ է, մակդիրը՝ «օդեղեն», հունարենում էլ հազվագյուտ բառ),

[ՄԽ] «պարսկայկորոյս և հնդկավան» (Ա 311) – α.3.22.12.1–2, β.3.22.31 ὁ Περσολέτης, ὁ Ἰνδολέτης («պարսիկներին կորստյան մատնող», «հնդիկներին վանող»),

[ՄԽԶ] «բազմաբանք» (Ա 316) – α.3.23.10.2 πολυτάλαντος,

[ՄԽԶ, ՄԽԷ] «աստ(ե)ղանճանչ» (Ա 316, 317) – α.3.23.10.3, β.3.23.36; α.3.24.1.4 ἀστεροφεγγής,

[ՄԽԶ] «բոլորածիրան*» (Ա 316) – α.3.23.10.3, β.3.23.36 ὀλοπόρφυρος,

[ՄԾԸ] «շնագլուխ» (Ա 326) – α.3.28.2.4, β.3.28.4 κυνοκέφαλος,

[ՄԾԸ] «ծակասոյգ» (Ա 326) – β.3.28.6 τρωγλοδύται («անձափաբնակներ»),

[ՄԾԲ, ՄԾԸ] «շրջաշափուրին / շրջաշափումն» (Ա 320 326) – α.3.25.6.1–2, β.3.25.18; α.3.28.3.2 περίμετρον («պարագիծ»),

[ՄԾԶ] «հանդէս մերկալրերութան» (Ա 324-ում՝ «մերկամարտութեան») – α.3.26.7.40 ἀγῶνα γυμνικόν,

[ՄԾԸ] «լորանոց» (Ա 327) – α.3.28.8.1 ὀρτυγοτροφεῖον («լոր պահելու վանդակ»),

[ՃԾԲ], [ՄԿԱ] «անբաւ ցամաք» (Ա 194, 332) – α.3.31.1.4, β.3.31.4 Ἕπειρος («մայրցամաք, ցամաք», նաև՝ Հունաստանի մարզերից մեկի անունը՝ էպիրոս),

[ՄՀ] «միայնահանդերձ*» (Ա 340) – α.3.32.13.3 μονοχίτων («միաքիտոն»),

[ՄՀԱ] «հնաճու*» (Ա 342) – *ἀρχηγός²⁶ («առաջնորդ», թարգմանությունը բռնազբոսիկ է՝ հիմնված առաջին ἄρχ բաղադրիչի «հին» իմաստի վրա, մինչդեռ սովյալ դեպքում այն «իշխանություն» է նշանակում):

Ուշագրավ բառեր են «ճմանոյլ» (Ա 187, Ա 244) – α.2.3.9.3, α.2.21.14.4 ἰέρεια («բրմուհի») և «շինաւան» ([ԺԳ]՝ Ա 77) – β.1.13.9 οἰκουμένη («աշխարհ, բնակեցված [երկիր]»):

²⁶ Հունարեն բնագիրը խաթարված է, ուստի բառը վերականգնված է։ Այս գուգաները տե՛ս նԲՀԼ-ում։

Կան տառացի թարգմանության դեպքեր, որոնք կարելի է բնորոշել որպես իմաստային պատճենում, իսկ որոշ դեպքերում՝ սխալ: Նեկտանեբոսը մեռնելուց առաջ ասում է «բախտս բացել եմ» (β.1.14.22 ἐμοιρολόγησα ἐαυτόν), բայց թարգմանության մեջ կարդում ենք՝ «բաժանեցայ զանձն իմ» (ԼԳ, Ա 97-ում տարբերակում է՝ «բաժանեցիմ... զանձն իմ»): Շփոթության պատճառն այն է, որ լուծված բառը նշանակում է և՛ «մաս, բաժին», և՛ «ճակատագիր»: Նաև հենց հաջորդ տողում լուծված թարգմանված է «բաժ»:

[ԼԵ]-ում Արիստոտելը հարցնում է աշակերտներից մեկին (նրանց թվում, բացի Ալեքսանդրից, կային և այլ արքայազուներ), թե ի՞նչ կտա իր ուսուցչին, եթե ժառանգի հոր թագավորությունը (α.1.15.2.2, β.1.16.6 τὸ βασιλείον): Հունարեն բառի առաջին իմաստն է՝ «թագավորական պալատ», որը սխալմամբ նախընտրելով թարգմանիչը գրել է «զարբունիս»:

Արտառոց է «ցուրտ ջուրք աղբերացով» (ՄԹ Ա 258 – β.2.36.14–15 ἐν ὕδατι ψυχρῷ πηγᾷ) արտահայտության վերջին բառը «աղբեր»-ի հոգնակի սեռականի («աղբերաց») անհաջող կիրառությունն իբրև ածական՝ գործիական հոլովով (հունարենում πηγᾷ αὐτῶν ածականն ածանցյալ է πηγῇ «աղբյուր» բառից): Ի դեպ, «միջանկյալում» կարդում ենք «աղբերով»:

Եգիպտոսի Սեսոսքուսիս արքան հարցնում է Ալեքսանդրին՝ արդյո՞ք նա կարող է տեղափոխել իր տեսած լեռը: Պատասխանն է՝ Օὐ δύνάμει (α.1.33.10.3՝ «Չեմ կարող»), իսկ թարգմանիչը ժխտական օՈ՞-ն հասկացել է որպես հարցական օՈ՞ («ո՞ւր, ո՞րտեղ») և թարգմանել «ո՞ւր կաբեմ» ([ԴԲ] Ա 134):

Թարգմանության մեջ կան աղավաղված տեղիներ, որոնք փոխում են բնագրի իմաստը: Այսպես, [ԼԶ] գլխում (Ա 101) Դելփիի պատգամախոսը Փիլիպպոսի հարցին, թե իրենից հետո ով է թագավորելու, պատասխանում է՝ նա, ով ցլագլուխ ձին հեծած կանցնի Պելլա քաղաքի միջով (α.1.15.1.3-4, β.1.15.5 διὰ μέσσης τῆς Πέλλης): Իսկ թարգմանության մեջ դարձել է «ընդ ելլադայ / ելլադացուց»²⁷:

Համառոտ խմբագրությունը

Գլուխների բաժանումը չունեցող համառոտ խմբագրությունը, որն առանձին հրատարակության ենք պատրաստել, պահպանվել է 15 ձեռագրով: Դրանցից երկուսը թվագրված չեն.

ՄՄ 1449 (1656 թ., 269ա–336ա), ՄՄ 1781 (1765 թ., 7ա–62ա), ՄՄ 1782 (1652 թ., 2ա–61ա), ՄՄ 3387 (1635 թ., ամբողջ ձեռագիրը՝ 6ա–176ա), ՄՄ 3981 (ԺԸ դար, ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–61ա), ՄՄ 7031 (1709 թ., 4ա–85բ), ՄՄ 8003 (ԺԹ դար, 60ա–170ա), Վնտկ. 893 (1665 թ., ամբողջ ձեռագիրը՝ 1–251),

²⁷ Թարգմանության մի շարք սխալներ նշված են Տաշյանի գրքի վերջին գլխում, էջ 212–270:

Վնտկ. 1107 (ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–159բ), Վնտկ. 1489 (1673 թ., ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–125բ), Վնտկ. 1905 (ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–45ա), եղմ. 1080 (ԺԶ դար, ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–57ա), Վիեն. 370 (1658 թ., 1ա–112ա), ՍՊբ ԱԳ Արմ. H.C. 38 (1653թ., ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–154բ), Բուլ. 805²⁸ (1535 թ., 1ա–102բ): Վերջինս թվագրվածներից ամենավաղն է:

Հրատարակության համար օգտագործել ենք չորս ձեռագիր՝ մեկը ԺԶ, երեքը՝ ԺԷ դարի (ավելի վաղ թվագրված ձեռագրեր չկան). Բուլ. 805 (նկարազարդ է, գրիչը, ծաղկողը և ստացողը հայտնի բժիշկ Հովասափ Սեբաստացին է), ՄՄ 3387 (նկարազարդ է, նկարների տեղադրությունը, թեմաները և պատկերազրույթները, ինչպես նաև դրանց կցված մակագրությունները գրեթե նույնանուն են Բուլ. 805 ձեռագրի հետ), ՄՄ 1782 և ՄՄ 1449 (հաճախ համահունչ է ՄՄ 1782-ին):

Բուլ. 805 և ՄՄ 3387 ձեռագրերում շատ մանրանկարներ ամբողջական էջեր են զբաղեցնում: Բեռլինի ձեռագրի՝ բնագիրը պարունակող 204 էջից նկարազարդ են գրեթե կեսը՝ 81 էջ²⁹, ընդհանուր առմամբ այն ունի 120 պատկեր:

Ինչպես և Ա խմբագրության մեջ, համառոտի վերջում առկա են Խաչատուր Կեչառեցու հեղինակած՝ ճոխ ու կանոնավոր գրաբարով գրված չորս բարառնությունները և Քրիստոսի հետ Ալեքսանդրի համեմատությունը՝ «Եթէ առ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս որպէս վերաբերի», նաև՝ «Եթէ ո՞րպիսի բանս խրատու խաւսեցեալ հանճարեղն Ալեքսանտրոս»³⁰: Նշված հատվածները Կեչառեցու բնօրինակի համեմատ քիչ են համառոտված:

Համառոտ խմբագրությունն ունի նաև «միջանկյալի» մեջ առկա հավելումները՝ նախավերջին [ՄԶե]³¹ գլխում ներմուծված՝ Կեղծ-Մեթոդիոսի «Հայտնությունից» քաղված հատվածը, որում բնութագրված ու թվարկված են երկաթե դռան հետևում Ալեքսանդրի փակած ազգերը, մեկ այլ հատված՝ եգիպտոսում

²⁸ Այս ձեռագիրը մատչելի է առցանց. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN682400300&PHYSID=PHYS_0013&DMDID=DMDLOG_0003&view=overview-toc

²⁹ Մյուսը՝ ՄՄ 3387 (1635 թ., քթ. 6ա–176ա), «գրեթե ամեն էջի վրա» ունի մակագրություններով մանրանկարներ. տե՛ս Հայկական խմբագրություններ, էջ 38: Իրականում նույնանուն մոտ 120 պատկեր ունի իր 341 էջերի վրա: Սիմոնյանի նկարազարդ ձեռագրերի թվում մանրանկարներ ունեն տասը:

³⁰ Այս փոքր բնագիրը հրատարակված է նաև Հայկական խմբագրություններում (էջ 495–497, Հավելված Գ)՝ Վնտկ. 424 (B) ձեռագրից. այդ մասին տե՛ս էջ 619–620, ծան. 5: Սիմոնյանը տեղեկացնում է, որ Ա խմբագրության մյուս ձեռագրերից այն բացակայում է: Թրյանցի կարծիքով՝ այդ «նիսգեորդ բարառնությունը» Կեչառեցունը չէ (Վենետիկ, 1842, էջ 195): Տաշյանը կիսում է այդ կարծիքը՝ վկայաբերելով նաև նրանում առկա մեջբերումը Կեղծ-Արիստոտելի «Յաղագս առաքինության» երկից (Յ. Տաշեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 111–112): Սիմոնյանը գաղափարական նմանություն է նկատում այդ բնագրի և Խորենացու «Ողբի» միջև (Հայկական խմբագրություններ, էջ 620):

³¹ Բնագիր Ա-ի գլխաբաժանումներն ուղղանկյուն փակագծերով նշել ենք նաև այստեղ:

երեմիա մարգարեի գերեզմանին Ալեքսանդրի այցելության, այնտեղի հրաշքների ու նրա նշխարները Ալեքսանդրիա տեղափոխելու մասին, և («միջանկյալի» համեմատ՝ կրճատված ու փոփոխված ձևով) մահամերձ Ալեքսանդրի նամակը մորը:

Ուստի «միջանկյալն» ու համառոտը սերում են մի չպահպանված բնագրից, որի մեջ արդեն ներմուծված են եղել Կեղծ-Մեթոդիոսից քաղված և երեմիա մարգարեի գերեզմանին վերաբերող հատվածները, իսկ համառոտին հավանաբար հետագայում կցվել են Կեղառեցու հավելումները:

Դիտարկենք Համառոտ խմբագրության մի քանի յուրահատկություն.

Ա. Համառոտող-խմբագիրը բաց է թողել թարգմանության ծավալուն հատվածներ (օրինակ՝ [Գլ. ՃԻԸ], Ա. 169–173 Իսմենիաս երաժիշտի՝ Թեբեի մասին ողբը), իսկ երբեմն խտացրել է պատումը (օրինակ՝ [Գլ. ԿԴ]): Բաց է թողել առասպելների մասին ակնարկներ՝ [ԾԹ] «Լապիթաց և յուշկապարկաց կոիւ ...», «նոր ոմն Ողիսևս զՊենեղովայ սեղեխսն ... սպանանելով»:

Բ. Համառոտ խմբագրության մեջ երբեմն կան իմաստային փոփոխություններ: Օրինակ՝ [ՃԿԸ] գլխում Դարեհի նախարարներն իրեն նամակ են գրում և մասնավորապես հայտնում. «զՄիհրդատայ փոյր սպանին» (Ա. 207 = α.2.11.5.3 τοῦ Μιθριδάτου ἀδελφῆν [...]), իսկ համառոտում՝ «Միհրդատ սպանին»:

Գ. Առանձին հատվածներ ոչ թե համառոտված են, այլ փոխված. օրինակ՝ Գլ. [ԿԸ] և [ՀԷ]: Անգամ թարգմանությունից չծագող հավելում կա (Անտիոքի և Կարթագենի մեծությունը նշելուց հետո՝ «բայց յԱղէսանդրեայ .ե. յասպարէզ մեծ է քան գերկոսին» [ԶԳ]):

Դ. Համառոտ տարբերակվում որոշ տարրեր են ավելացված՝ շարադրանքին գեղարվեստական բնույթ հաղորդելու նպատակով.

[ՃՂԵ] գլխում Դարեհի մարդիկ՝ Բեսոսն ու Զառիվարդանը, ուզում են սպանել նրան. «Եւ իբրև ետես Դարեհ զչարսն, ասաց...» (Ա. 234): Համառոտողը փորձել է դրվագն առավել հուզիչ դարձնել. «Եւ առեալ ի մէջ, և Դարեհ աղաչէր զնոսա...»:

[ԼԱ] գլխում Փիլիպոսին ցույց են տալիս «կարի մեծ» Յլալուխ ձիուն (Ա. 93): Համառոտում ավելացված է. «և ի վերայ գաւակին գլուխ ցլու... և բերա՛մ նոր ծնեալ ոռդոյ թագաւորի: Նորածին է սա և նա»: Իսկ երբ Փիլիպոսը հրամայում է վանդակի մեջ դնել ձիուն և հանցագործների գցել նրան ի կեր (Ա. 94), համառոտում կարդում ենք. «Եւ յերդս տանն տային զկերակուրն և փակեցին զդռոմ»:

[ՄԹ] գլխում «Եւ նոքա ի կերակրոց զինքեանս արգելեալ՝ սատակեցան» (Ա. 256), իսկ համառոտում՝ «Եւ ինքեան զիւրեանք ուտէին ի սովոյն»:

[ՄԺԵ] գլխում Ալեքսանդրը դուրս է գալիս Պովրոսի մոտից՝ «տեսանելով զպատրաստութիւն բազմութեան գազանացն» (Ա 270): Համառոտողը «ճոխացնում» է. «Եւ տեսանէր զամենայն պատրաստութիւն գազանացն անթիւ և մարդոյ, որ քան զաւագ անհամարս»:

[ՄՀԷ] գլխում, կտակը կազմելուց և Յուլլոսի (թե՛ Ա-ում, թե՛ համառոտում նա Ուղղոս է) ձեռքից կրկին թույն ստանալուց հետո, Ալեքսանդրը վերջին կարգադրություններն է անում իր մարդկանց (Ա 345): Համառոտում (նաև «միջանկյալում»՝ ՄՄ 10448, թ. 223բ–224ա) մի այսպիսի դրամատիկ հավելում կա. «Իսկ Պերդիկաս և Պողեմէոս, որ ի մատն կային, իմացան զդան Ուղղոսի և բռնեցին, զի ըսպանցեն շարաշար: Եւ Աղեկսանտը ձեռամբ ակնարկեաց, ասելով. «Զի՞նչ ազուտ է այժմն մահ դորա» »³²:

Համառոտում քանիցս հիշատակվում է «վերին օգնությունը», ինչը չկա Ա-ում.

[ԿԵ] (հմմտ. Ա 118). Ալեքսանդրը խոստանում է ոչ միայն այլևս պարսիկներին հարկ չվճարել, այլև տրվածը վերադարձնել «վերին ազնականությունամբ»:

[Ճ] (հմմտ. Ա 141). Ալեքսանդրը սպառնում է, որ, եթե տյուրոսցիներն իրեն չհնազանդվեն, կբնաջնջի նրանց «վերին ազնականությամբ»:

[ՃԶ] (հմմտ. Ա 147). Ալեքսանդրը Դարեհին առանց կռվի դավադրաբար իրեն հանձնել խոստացող դեսպաններին հակադարձում է՝ ասելով, որ պատրաստ է կռվել «վերին ազնությամբ»:

[ՃՂԱ] (հմմտ. Ա 230). Ալեքսանդրը խոսում է Դարեհի դեմ տարած իր հաղթանակի մասին՝ «Այժմ ես յաղթեցի ի վերին խնամոցն»:

[ՄԺԴ] (հմմտ. Ա 269). Ալեքսանդրը Պովրոսին գրում է կռվելու իր պատրաստակամության մասին: Համառոտում ավելացված է. «և միտ ունիմ յաղթել ի վերին նախախնամոցն (տարբեր.՝ նախախնամությամբն)»:

Ե. Համառոտ խմբագրությունը պահպանել է առանձին ընթերցումներ, որոնք ավելի մոտ են հունարեն սկզբնագրին, քան Ա խմբագրության համապատասխան ընթերցումները (այսինքն՝ վերջիններս հետագա խմբագրման արդյունք են): Ուրեմն համառոտության հիմքում թարգմանության նախնական վիճակին ավելի մոտ բնագիր է եղել: Մենք նկատել ենք հետևյալ դեպքերը՝

1. Համ. [Լ] «զուսումնակիցսն» = α.1.13.5.3 τοὺς συμμαθητάς // Ա 93 «զաշակերտս»,

³² ՄՄ 10448-ում շարունակություն էլ կա. «Բայց յետոյ ըմբռնեալ գնա Պողոմէոսի շարաշար մահուամբ տանջամալ դառն երարձ ի միջոյ զնենգատուն և զդառն սպանողն մեծին Աղէքսանդրի»:

2. Համ. [1] «Դեղրու» (պահպանված է անգամ հունարեն հոգնակի հայ-ցական հոլովի վերջավորությունը) = α.1.15.1.1, β.1.15.1 εἰς Δελφούς // *Ա 100* «Թեղրու»,

3. Համ. [ձե] «թրաբերացն» = α.1.37.4.1, β.1.37.11 τοὺς γραμματηφόρους // *Ա 144* «զելիֆն»,

4. Համ. [ձԺԳ] «կարծեցեալ» = α.1.41.2.1 οἰόμενοι // *Ա 156* «կարկեցեալ»,

5. Համ. [ձԺԳ] «ընկնել» = α.1.41.2.2 κατανικᾶν // *Ա 156* «ընկրկել»,

6. Համ. [ձԺԸ] «Իսկ Դարեհ դարձեալ **ճողպրեալ** զաւրս ժողովեալ» = α.1.42.1.1, β.1.42.1 Ὁ δὲ Δαρεῖος **φυγὼν** καὶ ἀνασωθεὶς ἐπεστράτευσεν (ἐπεστράτευσεν) πλείους δυνάμεις // *Ա 161* «Իսկ Դարեհացիք և Դարեհ դարձեալ զաւրսն ժողովեաց»,

7. Համ. [ձԺԳ] «Հոռոդոունէ» // *Ա 161* «Հոռոդոնէ», Համ. [ձՀԱ] «Հոռոդոունէ» = α.2.12.3.2 Ῥοδογούνη // *Ա 208* «Հոռոդոնէ»,

8. Համ. [ձԺԷ] «ի խուժաղութ ազգացն մեռան բիրտ երկոտասան» = α.1.41.13.3-4 τῶν δὲ **βαρβάρων** ἐτελεύτησαν ἰβ' ἑκατὸν // *Ա 160* «ի պարսկացն հարիր և քան հազար»,

9. Համ. [ձԻԱ] «Էփսոսի» = α.1.42.9.2 Ἐκτορι // *Ա 134* «Էստուր»,

10. Համ. [ձՀԵ] «Եմեդեղոս», հմմտ. α.2.14.1 Εὐμηλος // *Ա 212* «Մեդեղոս»,

11. Համ. [ՄԻԳ] «թագաւորութիւն» = β. 3.6.15 βασιλεία // *Ա 278* թագաւորն,

12. Համ. [ՄԻ] «արմունք» = β.2.32.10 τοὺς ἀγκῶνας // *Ա 253* «մատուն»,

13. Համ. [ՄԻԴ] «բոք» = α.3.17.22.2 νυκτικόρακες // *Ա 290* «բիրք»,

14. Համ. [ՄԻ] «կործանեցեալ զյաղթութիւն մարաց և պարթևաց» = α.3.22.12.1, β.3.22.31 ὁ καθελὼν τρόπαια **Μήδων καὶ Πάρθων** // *Ա 311* «կործանեցեալ զյաղթութիւն զմարաց և զպարսից և պարթևաց»:

Նախընտրելի ընթերցումների մի մասն առկա են նաև «միջանկյալ» խմբագրություն մեջ:

2. Հատ ու կենտ դեպքերում թարգմանությունը և համառոտն ընդհանրություն են ցուցաբերում հունարեն տարբեր խմբագրությունների հետ, ինչը դժվար է բացատրել (գուցե պատահական զուգահեռություն՝ մը): Օրինակ՝

1. Համ. [ձԻԷ] «և ի դրունս հուր վառել» = β.1.46.13 πῦρ δὲ ταῖς πύλαις **προσάπτειν** // α.1.46.5.5-6 πῦρ τε ταῖς πύλαις **προσφέρεσθαι**, հմմտ. *Ա 168* չիք, բայց միջանկյալում (*ՄՄ 10448*) «և հուր ի դուրնս մատուցանել»:

2. Համ. [ՄԾԲ] (Աղեքսանդրին ուղղված՝ ամազոնների նամակում). «զամֆ ի դիմ նոցա յառաջ բիր **քան**» = α. 3.25.8.1-2 ἐκπορευόμεθα ἐφ' ἵππων αἱ πλεῖσται μυριάδες **κ'** // *Ա 320-321*. «Ելանեմք ընդդիմ նոցա հեծելս աւելի

ֆան զբիւս **երկոտասան**» = β.3.25.26-27 ἐκπορευόμεθα ἔφοιποι μυριάδες δῶδεκα:

Է. Հետևյալ օրինակում «նօթ» (այսինքն՝ նաւթ) բառը բնագրի մեջ է թափանցել հաջորդ կաֆայից՝ Համ. [ՃՂԵ] «մտին ի քաղաքն և լուցին ի քաղաքն նօթ և հրակէզ», հմմտ. Ա 303. «մտին ի քաղաքն ... լուցին արտաքոյ ապարանս նոցա»: Իսկ կաֆայում այն հանդես է գալիս հետևյալ տարրնթերցումներով՝ «նաքթ» (ՄՄ 3387 ՄՄ 1449), «նաֆթ» (Բուլ. 805), «ֆնաթ» (Ա 303), «ֆընաթ», «նֆաթ», «ֆնիաթ» (Ա-ի այլ ձեռագրերում):

Մեկ այլ նման օրինակ կա.

Համ. [ՃՁԳ]. (Դարեհը նստած է, և հանկարծ Քսերքսեսի պատկերը վայր է ընկնում). «Ճւ տրամեցաւ խիստ, սոմ առեալ, թէ չէ նշան բարոյ» // Ա 221 չիք: Այս հատվածը բնագրի մեջ ներմուծվել է հաջորդ կաֆայից՝ «Դարեհ ընդ այն խիստ տրամեցաւ»:

Ը. Համառոտ խմբագրության լեզուն, չնայած որ թարգմանության հետևություններ հիմնականում կանոնավոր գրաբար է, ունի նաև միջին հայերեն բառեր ու քերականական ձևեր.

բառեր՝ «փուռակ» ([ՄԹ], հմմտ. «յաւանակ» Ա 262), «հաւկիթ» ([ԻԳ], հմմտ. «կիթ» Ա 88), «խարնատու» ([ԻԳ], [ՃԼԵ], հմմտ. «հարկատու» Ա 125, 181), «ոնց» ([ՃԺԲ]), «ողջուն» ([ՃԽԼ], հմմտ. «ողջոյն» Ա 192), «յոկացաւ» (այսինքն՝ «լողացաւ», [ՃԾԴ]), «կարմնջեալ» ([ՃԾԼ]), «կարմունջ» ([ՃԿ]), «թապար» (այսինքն՝ «տապար», [ՃԿԲ]), «մնիս» (այսինքն՝ «հավաքույթ», [ՃՁ], հմմտ. «նաշ» Ա 218), «խարն» (այսինքն՝ «փող», [ՃԽԳ]), «թապուր» (այսինքն՝ «գագաղ», [ՃԽԳ], հմմտ. նույնը Ա 240), «ֆիլ» ([ՄԺ], հմմտ. «փիղ» Ա 264³³), «գուլ» (այսինքն՝ «գյուղ», [ՄԻԴ]), «փոքր հարսս» ([ՄԽԱ], հմմտ. «կին փոքր որդոյն իմոյ» Ա 313):

Դասական գրաբարի քերականական կանոններից շեղվող ձևեր՝ «դիւթեց թոուց» ([ՃՁ]), «թողուն» ([ԽԾ]), «չարախօսեց» ([ՃԾԵ-Ձ]), «ըմպեց» ([ՃԾԵ-Ձ]), «տուիր» ([ՃԵ]), «այնով» ([ՃԻԴ], «այնու» Ա 166), «իմացնել» ([ՄԹ]), «գար» ([ՄԹ]), «աշխատին» ([ՄԺ], հմմտ. «աշխատիմ» Ա 264), «երեւտ» (այսինքն՝ «տվեց», [ՄԿԼ]), «հեծայր» ([ՄԿԼ]), «ընթեռնուր» ([ՄՀԱ]), «յեւ այնուր» ([ՄՀԴ]):

Կան նկարների այսպիսի մակագրություններ. «չոպանն է» ([Բ]), «ընկէ» ([ԼԳ]), «սպանէ» ([ԿԼ]), «տլըսմով կուտ է արած» (այսինքն՝ «կախարդանքով պատկեր է ստեղծված», [ՃԻԱ]), «Վագնաֆիլն է» (այսինքն՝ «վազող Աբիլ-լեսն է», [ՃԻԲ]), «խորհուրդացն են» (այսինքն՝ «խորհրդակցում են», [ՃԽԱ]), «թագաւորն շնորհկալ լինայ» ([ՃԽԵ]), «զծաւերն» ([ՃՀԳ]), «կոչեց» ([ՃՀԳ]), «յէր կաղաչես» ([ՄԽԼ]):

³³ Բայց հմմտ. «ֆիլ» (Ա 269 և [ՄԺԵ]):

Աղավաղված հատուկ անուններ. «Կարինե» ([Իթ], հմմտ. Ա 93 «Լակրինե»), հմմտ. Ա.1.13.4.1 † Λακρητητις β.1.13.15 Λεκάνη), «Մելեմնոս» ([Իթ], հմմտ. Ա 93 «Մենեմնոս» Ա.1.13.4.4 Μένιππος, β.1.13.18 Μέλεμνος), «Պուսիանոս» ([Կէ], հմմտ. Ա 119 «Պուսիանոս», հմմտ. Ա.1.24.1.1, β.1.24.1 Παυσανίας), «Առուլիտայ» ([ՄԳ], հմմտ. Ա 247 «Առուլիդայ» – Ա.2.22.1.3, β.2.22.2 Ἀδουλίτην), «առ Սինէական գոգովն» ([ՄԹ], հմմտ. Ա 251 «առ Իսիական գոգովն» – β.2.23.5 περὶ τὸν Ἰσσιακὸν κόλπον) և այլն: Կարելի է նկատել, որ աղավաղված անուններ կան արդեն Ա խմբագրության մեջ, մյուսներն էլ աղճատվել են համառոտում:

Կաֆաներ

Համառոտ խմբագրությունը հարուստ է կաֆաներով: Խաչատուր Կեչառեցին (մոտ 1260–մոտ 1331), Գրիգորիս Աղթամարցին (մոտ 1480–մոտ 1550) և Զաքարիա Գնունեցին (ԺԶ դ.) Կեղծ-Կալլիսթենեսի վեպը ճոխացրել են կաֆաներով³⁴: Կաֆաները համառոտում զետեղված են ոչ ճիշտ բնագրի նույն մասերում՝ ինչպես Ա խմբագրության մեջ: Սիմոնյանը նշում է, որ կաֆաները սովորաբար արձակ բնագրեր ներմուծված ութատող, 7/8 չափով գրված ոտանավորներ են, որոնք վերաշարադրում են նախընթաց հատվածը կամ արտահայտում դրա հետ կապված որևէ խոհ, վերաբերմունք կամ տրամադրություն: Բացի «Ալեքսանդրի վեպից», կաֆաներ են ներմուծված «Պղնձե քաղաքի պատմություն»³⁵, «Փահլուլ թագավորի պատմություն» և «Մանկան ու աղջկա պատմություն» մեջ, որոնք ևս թարգմանական գործեր են: Կաֆաներ կան նաև հայկական միջնադարյան որոշ պատմություններում ու զրույցներում («Պատմութիւն հայոց թագաւորին», Ներսես մեծի վարք և երիկնե կույսի վկայաբանություն, «Բանք վասն խաբող աղուեսուն և չարութեան նորա» զրուցատիպ առակ): Երբեմն հանդիպում են նաև ինքնուրույն, առանց արձակ բնագրերի շրջանառվող

³⁴ Բառը ծագում է արաբերեն qāfiyya «բանաստեղծական հանգ» բառից, տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Բ, Երևան, 1973, էջ 563: Առաջին անգամ օգտագործել է Գրիգոր Մագիստրոսը՝ իր «Հազարատողեան» պոեմի առաջաբանում, որտեղ իբրև միահանգ է բնորոշում արաբական բանաստեղծությունը. «Տաղասացութիւն արաբացոյցն... միայադ աւարտեալ գծի, զոր դուր կափիա (տարնթերցումներ՝ գաֆիլէ, կափայ) անուանէք», **Գրիգոր Մագիստրոս**, Թուղթք և չափաբերականք, Մատենագիրք հայոց, ԺԶ հատոր, ԺԱ դար, Երևան, 2012, էջ 140:

³⁵ Ուշագրավ մի փաստ. համառոտի [ՄԾԸ] գլխում եզիպտոսի Արեգ ֆաղաֆի մասին ավելացված է. «թուի ինձ, թէ սա է Պղնձե ֆաղաֆն»: Նման հավելում, հավանաբար Կեչառեցու ձեռնով, կա արդեն Ա 326-ում: Սա հավաստում է, որ վերը նշված գեղարվեստական երկերը հետաքրքրությունների մի ընդհանուր շրջանակի մաս են կազմել:

կաֆաներ³⁶: «Աղեքսանդրի վեպն» ամենից կաֆայաշատ երկն է, բայց կան նաև առանց կաֆաների ձեռագրեր³⁷:

Սիմոնյանն իրավամբ հավանական չի համարում Մայիս Ավդալբեգյանի³⁸ այն ենթադրությունը, թե գոյություն է ունեցել հաշատուր Կեչառեցու հեղինակած՝ Աղեքսանդրի չափածո մի պատմություն՝ «Աղեքսանդրի տաղ»³⁹:

Վեպ ներմուծված կաֆաներում երբեմն գործող անձինք համեմատվում են աստվածաշնչյան կերպարների հետ: Պատահում են բանաստեղծական գեղեցիկ հատվածներ, սակայն կաֆաների մեծ մասը միջակ որակի են, իսկ երբեմն՝ անհաջող ու անճաշակ⁴⁰: Դրանք սովորաբար միահանգ են, իսկ կառուցվածքով մեծ մասամբ ութնյակներ, թեպետ առկա են նաև քառատող, վեցատող կամ 12 տողանի և ավելի երկար կաֆաներ⁴¹: Օրինակ, [Կե] գլխում կա 24 տողից բաղկացած կաֆա: Եվ չնայած Բու. 805 ձեռագրում այն բաժանված է կարմիր ու կանաչ թանաքով գրված քառատողների (գուցե գրիչը փորձել է այդպես տարբերակել հատվածների հեղինակներին կամ պարզապես զարդարել կաֆան), և միահանգությունն սկզբունքը հետևողականորեն չի կիրառված, սակայն բովանդակությամբ դա մեկ ամբողջական պատմություն է: Իսկ [Ճե] գլխում 26-տողանի կաֆա կա: Երկար կաֆայաշարքեր կան նաև մի քանի այլ գլուխներում:

Իբրև համառոտ խմբագրության մեջ արձակ պատումը կաֆաներով փոխարինելու փաստ կարող ենք մատնացույց անել [ՃՁԱ] գլուխը, որի սկզբում ու վերջում կա արձակից մնացած մեկական նախադասություն, իսկ պատումը ներառում է ութ կաֆա (8, 12, 6, 8, 12, 8, 8 տողերից բաղկացած): Պատումը շարունակական է, սակայն հանգը փոխվում է, ուստի և հաշվում ենք 8 կաֆա:

Կարապետ Կոստանյանցը գրում է, թե ոճի և տաղաչափության հիման վրա դժվար է որոշել այս կամ այն կաֆայի հեղինակային պատկանելությունը⁴²: Ըստ Սիմոնյանի՝ խրատա-բարոյական, խոհական բնույթ ունեցող կաֆաների հիմնական մասը պատկանում է Գրիգորիս Աղթամարցուն: Նման կաֆաներ գրել է նաև

³⁶ Հ. Սիմոնյան, *Հայ միջնադարյան կաֆաներ*, Երևան, 1975, էջ 35:

³⁷ Անդ, էջ 52–60. էջ 52 ու 53-ի միջև զետեղված ներդիրն ընդգրկում է Մատենադարանում պահվող 31 ձեռագրի ցանկ՝ դրանցում եղած կաֆաների մասին տեղեկություններով:

³⁸ Մ. Ավդալբեգյան, *Խաչատուր Կեչառեցի*, Երևան, 1958, էջ 74–75: Կաֆայաշարքից Ավդալբեգյանի կազմած պոեմը ներառված է հետևյալ հրատարակության մեջ. **Խաչատուր Կեչառեցի**, *Տաղեր*, աշխատասիրությամբ Ա. Դուրխանյանի, Երևան, 1988, էջ 46–63. «ՅԱղեֆսանդրի գրոցն Ա. Տաղ մեծին Աղեֆսանդրի», էջ 64–69. «ՅԱղեֆսանդրի գրոցն Բ. Խաչատուր վարդապետի Կեչառեցույ ասացեալ»:

³⁹ Հ. Սիմոնյան, *Հայ միջնադարյան կաֆաներ*, էջ 71:

⁴⁰ Տաշյանն, օրինակ, Կեչառեցու բերթությունների որակը բնորոշում է որպես «խեղճ եւ շատ խեղճ». դրանցում արվեստ չկա, հաճախ «բռնագրօտութիւն լեզուն անգամ», **Յ. Տաշյան**, *Եղվաշ*, էջ 118: Բայց խոստովանում է, թե «շատ տեղ նաեւ այնպիսի բնականութեամբ [է] գրուած, որ գրաւիչ կերպարանք կ'առնու», էջ 119:

⁴¹ Հ. Սիմոնյան, *Հայ միջնադարյան կաֆաներ*, էջ 35:

⁴² Կ. Կոստանեանց, *Գրիգորիս Աղթամարցին և իւր տաղերը*, Թիֆլիս, 1898, էջ 105–106:

Զաքարիա Գնունեցին⁴³: Գրիգորիսի հորինած կաֆաների թիվը հասնում է 48-ի. պահպանվել են դրա վկայություններ⁴⁴: Նա նաև մշակել է արդեն գոյություն ունեցող կաֆաներ:

Վնտկ. 424 մեծարժեք ձեռագրի գրիչն ու ծաղկողը և բնագիր ներմուծված կաֆաների հեղինակն է համարվում հաշատուր Կեչառեցին: Սիմոնյանը կազմել է այդ ձեռագրի 127 կաֆաների ցանկը՝ բերելով սկզբնատողերը: Դրանք աներկբայորեն Կեչառեցու ստեղծագործությունն են⁴⁵: Դատելով սկզբնատողերից՝ համառոտ խմբագրությունը պարունակում է դրանցից 116-ը (ընդգրկված չեն ցանկի 8, 10, 22, 37, 40, 71, 86, 87, 105, 109, 122 համարները): Դրանցից մի քանիսը բացակա են Ա բնագրից. համար 64 (բայց այն առկա է BCD ձեռագրերում), 77, 84, 90 (որն առկա է B ձեռագրում) և 127 (առկա է BCD-ում): Կա նաև երեք կաֆա (գլուխ [ՂԱ], [ՃԻԲ], [ՄՁԳ]), որոնցում Կեչառեցին հիշատակում է իր անունը:

Համառոտ խմբագրությունը պարունակում է ևս 174 կաֆա: Այս թիվն ինչոր առումով պայմանական է, որովհետև երկար կաֆայաշարքերի դեպքում երբեմն դժվար է կաֆաները միմյանցից սահմանազատել (քանի որ պատումը շարունակվում է): Երբեմն բաժանելուն օգնում է հանգի փոփոխությունը:

Նորայր Պողարյանը հրատարակել է 36 կաֆա, որոնք իր համոզմամբ հաշատուր Կեչառեցուն են⁴⁶: Դրանց մի զգալի մասը համընկնում է Սիմոնյանի կազմած ցանկի հետ ([Թ], [ԺՁ], [ԻԲ], [ԼԱ], [ԼԳ], [ԼԴ], [ՂԱ], [ՂԵ], [ԾԲ], [ՃԺԳ], [ՃՀԴ], [ՃՁԱ], 5 կաֆա, [ՃՁԳ], [ՄԹ], [ՄԽՁ], [ՄՀԱ], [ՄՁԴ], [ՃՀԼ] գլուխներում), ևս 14-ը հետևյալ գլուխներում են՝ [ԺՁ], [ԼԱ], [ԼԳ]՝ 2, [ՂԱ], [ՃԻԲ], [ՃԾԵ-Ձ], [ՃՀԼ]՝ 2, [ՃՁԱ], [ՄԹ]՝ 2, [ՄԽՁ], [ՄՁԱ]:

Պողարյանը հրատարակել է նաև 65 կաֆա, որոնք իր կարծիքով Գրիգորիս Աղթամարցուն են⁴⁷: Դրանց թվում կան 14-ը ([ԺԲ], [ԻԲ]՝ 2, [ԻԴ-ԻԵ]՝ 2, [ՃՀԳ], [ՄԺԹ], [ՄԻԳ], [ՄԻԴ]՝ 2, [ՄԼԲ]՝ 2, [ՄԿՁ], [ՄՀՁ] գլուխներում), որոնք Հ. Սիմոն-

⁴³ Հ. Սիմոնյան, Հայ միջնադարյան կաֆաներ, էջ 71, 76:

⁴⁴ Անդ, էջ 50:

⁴⁵ Անդ, էջ 78–82:

⁴⁶ Ծովական, «Աղեփսանդրի պատմության կաֆաներ. հաշատուր Կեչառեցի», Սիոն, 1953, 5, էջ 133–135 և 6, էջ 160–163: Նա օգտագործել է հետևյալ ձեռագրեր՝ Եղմ. 473 (1536 թ.), նկարիչ՝ Գրիգորիս Աղթամարցի (կաֆաները կարմիր թանափով ներմուծված են բնագրի մեջ), Եղմ. 1472, թթ. 448–555 (Աղեփսանդրի պատմության կաֆաների հավաքածո), Եղմ. 1136 (կաֆաները կարմիր թանափով ներմուծված են բնագրի մեջ), Եղմ. 105 (կաֆաները ներմուծված բնագրի մեջ), Եղմ. 1080 (Պատմության շատ համառոտ բնագիր՝ կաֆաներով), Եղմ. 597, 1842 թ. (Աղեփսանդրի պատմությունն է՝ մի քանի կաֆայով):

⁴⁷ Ծովական, «Աղեփսանդրի պատմության կաֆաներ. Գրիգորիս Աղթամարցի», Սիոն, 1953, 7, էջ 193–197 և 8–9, էջ 230–236: Օգտագործված են նույն ձեռագրերը, որոնցից նա փաղել է Կեչառեցու կաֆաները. տե՛ս նախորդ ծան.:

յանը մատնացույց է արել Վնտկ. 424 ձեռագրում՝ որպես Կեչառեցու հեղինակած, և երկու կաֆա [ՃՂԶ] գլխում, որոնք ակնհայտորեն Ֆրիկի (մոտ 1234 – մոտ 1315) ստեղծագործությունն են:

Զաքարիա Գնունեցու՝ Ներսես Աղինյանի հրատարակած կաֆաների⁴⁸ թվում ևս կան այնպիսիք, որոնք փաստացի (կամ Պողարյանի կարծիքով) հաշատուր Կեչառեցունն են ([ՂԵ], [ՄԹ], [ՄԿԶ]): Մի մասը Պողարյանը համարում է Գրիգորիս Աղթամարցունը ([ՂԵ], [ՃՀԳ], [ՃՀԴ], [ՄԹ], [ՄԿԶ], [ՄՀԱ], [ՄԶԱ]): Կան նաև այդ երեք հեղինակներին վերագրված կաֆաներ՝ [ԻԲ]՝ չորս կաֆա, և [ՃՀԳ]:

Ուշագրավ է հետևյալ օրինակը: [ՄԹ] գլխում կա հրեշավոր խեցգետինն նվիրված երկու հաջորդական կաֆա (Բու. 805 ձեռագրում տարբեր գույնի թանաքներով գրված և փոխվող հանգով), որոնցից առաջինը Պողարյանը վերագրել է հաշատուր Կեչառեցուն, իսկ երկրորդը՝ Գրիգորիս Աղթամարցուն.

Դառնատեսիլ այս խեցգետին,
Որ արինակ է հայկազին,
Զբարս բնակչացն յայտնողին
Բարառնաբար ազգի ի սմին:
Բայց այս կարի յոյժ մեծագին՝
Ինքն արինակ է բանասերին:

Անունտ յիրալի է քո
Խեցգետին ու դառնատեսիլ,
Յայն աշխարհն, որ դու լինիս,
Անհեթեթ ու զազրատեսիլ:
Կամ ում (Ա 261՝ երբ որ) տանուտե լինիս,
[Վա]յ գտարին ցասմնատեսիլ.
Նենկաժոտ վասն այն են հայք,
Որ նոցա ես խստատեսիլ:

Աղինյանը սրանք հրատարակել է որպես Զաքարիա Գնունեցու մեկ ամբողջական կաֆա (5): Համառոտ խմբագրության և նշված մյուս երկու տարբերակի միջև կան տարբերություններ, իսկ համառոտի վերջին երկու տողի փոխարեն (Նենկաժոտ վասն այն են հայք, / Որ նոցա ես խստատեսիլ) Պողարյանի և Աղինյանի բերած բնագրերում կարդում ենք. «Ով որ ծընանի ի քեզ, թուռչու, բատբախտ, սախթադիլ»⁴⁹ (Պող.) և «Ով որ ծընանի ի քեզ / թռչու առաքախտ ու

⁴⁸ Ն. Աղինեան, Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեաց և իւր տաղերը, Վիեննա, 1910: Հրատարակել է Վիեն. 98 ձեռագրից (տե՛ս էջ 24), որ Զաքարիայի ինքնագիրն է՝ ընդօրինակված Հոռմում, և որի հիշատակարանում մասնավորապես ասվում է (թ. 75ա-բ). «... Զայս պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեփանդու, զոր գրեցի իմով ձեռամբս ի մեծ փաղափն Հոռմ ... զարդարեցի ոսկով եւ տնարիմականով, եւ ատանատուրով...»:

⁴⁹ Պարսկերեն բառեր են՝ «թքված դեմք», «դժբախտ» և «կեղծ լեզու»:

սախտադիր»⁵⁰ (Ակ.): Այս պատկերը թույլ է տալիս ենթադրել, որ առաջին կաֆան հորինել է Խաչատուր Կեչառեցին (°), ապա Գրիգորիս Աղթամարցին (°) կցել է դրան երկրորդը (առաջին կաֆան նույնահանգ է, իսկ երկրորդի միայն զույգ և երրորդ ու հինգերորդ տողերն են հանգավորված⁵¹): Զաքարիա Գնունեցին (°) էլ խմբագրել է մասնավորապես վերջին տողի պարսկերեն բառերը փոխարինելով հայերենով: Իսկ վերջին երկու տողը լրիվ փոխել է համառոտողը, գուցե Հովասափ Սեբաստացին, որն ինքը, սակայն, ինչպես նշում է Սիմոնյանը, կաֆաներ չի հորինել: Նրա տաղերը նույն Բուլ. 805 ձեռագրից հրատարակել է Գարեգին Հովսեփյանը⁵², և դրանք հատուկ նմանություն չունեն համառոտ խմբագրության կաֆաների հետ:

Համառոտ խմբագրությունից դուրս է մնացել Ա խմբագրության մեջ Գրիգորիս Աղթամարցուն և Զաքարիա Գնունեցուն վերագրված (ձեռագրերում լուսանցային նշումներով) մի քանի կաֆա.

Գրիգորիս Աղթամարցուն՝ հետևյալ գլուխներում. [ՃԺԵ] (հմմտ. Ա 158), [ՃԻԱ] (հմմտ. Ա 164), [ՃԼԶ (2)] (հմմտ. Ա 179, 180), [ՃԽԱ] (հմմտ. Ա 183), [ՃԾԷ] (հմմտ. Ա 199), [ՄԻԳ] (հմմտ. Ա 280, 281), [ՄԻԴ] (հմմտ. Ա 286, 287, 288-289, 290), Ալեքսանդրի ողբ (3) (հմմտ. Ա 354), Օլիմպիադայի ողբ (հմմտ. Ա 356)⁵³,

Զաքարիա Գնունեցուն՝ հետևյալ գլուխներում. [Ե] (հմմտ. Ա 72), [ԼԱ] (հմմտ. Ա 94), [ՃԺԵ] (հմմտ. Ա 159), [ՃԽԱ] (հմմտ. Ա 184), [ՃԾԷ] (հմմտ. Ա 197, 198), [ՃԼԷ] (հմմտ. Ա 239), [ՄԹ] (Ա 261), [ՄԻԴ] (հմմտ. Ա 290), [ՄԽԱ] (հմմտ. Ա 312), [ՄԽԵ] (հմմտ. Ա 315), [ՄԿԶ] (հմմտ. Ա 335, 336), Ռոքսիանեի ողբը (Ա 357)⁵⁴:

Ամեն դեպքում հաճախ դժվար է որոշել կաֆաների հեղինակին: Պատկերն այնքան խճճված է, որ [ՄՁԴ] գլխում «Այս է քաղաքն Աղեկսանտրէ» բառերով սկսվող կաֆան առկա է Վնտկ. 424 ձեռագրի վերը նշված՝ Սիմոնյանի կազմած ցանկում, ուստի պիտի որ Խաչատուր Կեչառեցունը լինի, սակայն իր հրատարակության ծանոթագրության մեջ նա անվանում է այն «գրիգորիսյան կաֆա» (Ա 350): Եվս մի քանի կաֆա ([ԻԴ-ԻԵ], [ՃԼԶ], [ՃԶԴ]՝ 4 կաֆա) նույն գրքում հայտնվել են ինչպես Վնտկ. 424 ձեռագրի, այնպես էլ Գրիգորիս Աղթամարցու (լուսանցքում «Գր.» նշումով) կաֆաների ցանկում⁵⁵: Իսկ Տաշյանը նկատում է,

⁵⁰ Ա 261-ի տարբերակը սրա հետ նույնն է:

⁵¹ Նշենք, որ Պողոսյանը կաֆաները հրատարակել է երկար տողերով՝ միավորելով երկուական տող, իսկ Ակինյանը թեպետ մեզ նման տրոհել է տողերը, բայց համարակալել է երկուական տող:

⁵² Գ. Յովսեփեան, «Յովասափ Սեբաստացի», Արարատ, 1918, Գ-ԺԲ, էջ 261-280:

⁵³ Երեբը կան և՛ Ա-ում, և՛ համառոտում՝ [ԻԴ-ԻԵ] (հմմտ. Ա 91), [ՃԼ] (հմմտ. Ա 151), [ՃՀԼ] (հմմտ. Ա 215):

⁵⁴ Երկուսը կան և՛ Ա-ում, և՛ համառոտում՝ [ՃԲ] (հմմտ. Ա 142), [ՃՀԴ] (Ա 210):

⁵⁵ Զ. Սիմոնյան, Հայ միջնադարյան կաֆաներ, էջ 78-82 և 100-101: Տաշյանն էլ բերում է օրինակներ, որոնցում նույն կաֆան տարբեր ձեռագրերում կրում է «Գր.» և «Խչ.» նշումները, 3. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 134:

որ Զաքարիայի արածը հաճախ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ արդեն եղած ոտանավորը «ընդլայնել եւ փոփոխել»⁵⁶:

Նշենք հետևյալ հակասությունը: Համառոտ խմբագրության ամենավաղ վկայությունը՝ Բռլ. 805 ձեռագիրը, որ Հովասափ Սեբաստացին ընդօրինակել ու ծաղկել է 1533 թ., պարունակում է Գրիգորիս Աղթամարցուն վերագրվող կաֆաներ, մինչդեռ եղմ. 473 ձեռագիրը Գրիգորիսի հսկողությամբ ու մասնակցությամբ ընդօրինակվել է 1536 թ.: Կարելի է երկու ենթագրություն անել. 1) Գրիգորիսն այդ կաֆաները գրել էր 1533 թ. առաջ, և դրանք ընդգրկված էին «Ալեքսանդրի վեպի» մի ուրիշ ձեռագրում, որը մեզ չի հասել, 2) Այդ կաֆաները սխալմամբ են վերագրված Գրիգորիսին:

[ՄԺԹ] գլխում «Վայ այս Պովրոսիս ասեմ» սկսվածքով կաֆան նույն՝ «Հայ միջնադարյան կաֆաներ» գրքում մե'րթ ընդգրկված է Կեչառեցու կաֆաների ցանկում (էջ 80), մե'րթ էլ, որոշ բառացի զուգահեռների հիման վրա, վերագրված է Ֆրիկին (էջ 87–88): Սիմոնյանի կարծիքով՝ Վնտկ. 424 ձեռագրի «Ճորտն որ պարոնին նենգէ» սկսվածքով կաֆայի ([ՄԲ]) հեղինակը նույնպես Ֆրիկն է⁵⁷, ուստի այդ կաֆաները վեպ են թափանցել ավելի վաղ՝ ԺԴ–ԺԵ դարերում, Գրիգորիս Աղթամարցուց ու Զաքարիա Գնունեցուց առաջ⁵⁸:

Համառոտ խմբագրությունը նույնպես պարունակում է Ֆրիկի մի քանի կաֆա, որոնք բառապաշարով ու ոճով առանձնանում են մյուսներից և հիշեցնում նրա բանաստեղծությունները. [ՃԽԱ], [ՃՁԳ]՝ 2 կաֆա, [ՃՁԸ], [ՃՂ], [ՃՂԸ], [ՄԿԸ], [ՄՀԱ], կամ քաղված են դրանցից. [ՃՂԸ]՝ 2 կաֆա (առաջինը նաև Ա 239-ում): Ամենից շատ տողեր փոխառված են «Հ՛յ չարիս» բանաստեղծությունից:

Ա խմբագրության ոչ բոլոր կաֆաները կան համառոտում, բայց համառոտն էլ պարունակում է բավական թվով կաֆաներ ու կաֆաների մասեր, երբեմն՝ երկտողեր, որ բացակա են Ա-ից: Դրանք հետևյալ գլուխներում են՝ [Բ], [Թ], [ԺԳ] (միայն ՄՄ 1449), [ԻԲ] (միայն ՄՄ 1449 և ՄՄ 1782), [ԾԲ] (միայն ՄՄ 1449), [ԾԵ], [Կ–ԿԱ], [ԴԱ] («Պաշտեմ զՏէր Աստուած երկնի // Խաչատուրս Կեչառեցի»), [ՃԵ], [ՃԻԲ] («...Ծուլ և ծանեակ Կեչառեցի»), [ՃԻԳ], [ՃԻԷ], [ՃԽԵ] (միայն ՄՄ 1782), [ՃԽԶ] (միայն Բռլ. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՃԿԲ], [ՃՁԱ] (վերջին քառատողը՝ միայն Բռլ. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՃՁԳ], [ՃՁԸ], [ՃՂ], [ՃՂԸ]՝ Ֆրիկ, [ՃՂԸ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, [ՄԳ]՝ արձակ հատված, որից հետո՝ 2 հաջորդական կաֆա, [ՄԹ]՝ 3 կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բռլ. 805 և ՄՄ 3387, 2-րդը՝ միայն Բռլ. 805 և ՄՄ 3387, 3-րդը՝ միայն ՄՄ 1449), [ՄԺԶ], [ՄԺԸ]՝ միայն Բռլ. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԻԳ], [ՄԻԴ]՝ 3 կաֆա, 1-ինը և 3-րդը՝ միայն Բռլ.

⁵⁶ Յ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 131:

⁵⁷ Սիմոնյան, Հայ միջնադարյան կաֆաներ, էջ 82:

⁵⁸ Անդ, էջ 89:

805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԼԳ]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԼե]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [Մե]՝ 3 կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [Մեե]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [Մեզ]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄեԼ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, [ՄԾԳ]՝ 2 կաֆա, երկրորդը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԾե]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄԾԼ]՝ 2 կաֆա, 2-րդը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԾԹ]՝ 2 կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԿ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, 2-րդը՝ միայն Բու. 805 և ՄՄ 3387, [ՄԿԶ], [ՄԿԼ], [ՄՀԱ]՝ 2 կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄՀԲ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄՀԶ], [ՄՀԱ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, 1-ինի սկիզբն ու վերջը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, 2-րդի 2-րդ կեսը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄՁԳ]՝ 4 հաջորդական կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805 և ՄՄ 3387, 4-րդը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄՁԴ]՝ 2 կաֆա, [ՄՁե]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449:

[ՃԺԳ] գլխի միայն Բու. 805 ձեռագրում առկա երկու կաֆա՝ յուրաքանչյուրը 8 տող, ՄՄ 3387 ձեռագրում փոխարինված են մեկ այլ՝ 8 տողից բաղկացած կաֆայով:

Կաֆաներում Ա խմբագրության համեմատ զգալի տարբերություններ կան, երբեմն մեկը մյուսի տարբերակ կարելի է համարել:

[ՄԹ] երկարաշունչ գլխի վերը մեջբերված կաֆայում, որ հետևում է «Տեսաք խեցգետինս որպէս մեծ նաւք էին» նախադասությունը և սերում է Ա խմբագրությունից, կան հետևյալ տարօրինակ խոսքերը. «Դառնատեսիլ այս խեցգետին, / Որ արինակ է հայկազին...»: Իսկ հաջորդ՝ ևս Ա-ից սերող կաֆայի վերջում երկու տող է ավելացված. «Նենկաժոտ վասն այն են հայք, / Որ նոցա ես խստատեսիլ»: Կաֆայի տարբեր հեղինակների՝ հայերին տված այս բացասական գնահատականները (առաջին՝ որ «դառնատեսիլ» հրեշը նման է հայի, և երկրորդ՝ որ հայերը «նենկաժոտ») [«նենգ, չարամիտ»] են, քանզի խեցգետինը [երևի խեցգետնի համաստաղությունը] «խստատեսիլ» կերպարանքով է ներկայանում նրանց), գուցե կարելի է քրիստոնեական ինքնաձաղկման նման մի բան համարել: Կամ երևի հեղինակները պատճառ են ունեցել իրենց հայրենակիցներից դառնացած լինելու:

Եզրակացություն

Ասվածից կարող ենք եզրակացնել, որ «միջանկյալ խմբագրությունն» իրականում ոչ թե միջանկյալ է Ա և Բ բնագրերի միջև, այլ Ա-ից անկախ մի խմբագրություն (ուստի և Սիմոնյանի առաջարկած «միջանկյալ» բնորոշումն առել ենք շակերտների մեջ): Երկու դեպքում էլ խոսքը թեթևակի խմբագրման մասին է, ինչը թույլ է տալիս այդ երկու տարբերակը միավորել մեկ ընդհանուր քննական բնագրում: Ինչ վերաբերում է Սիմոնյանի հրատարակած և թյուրիմացաբար

«նախնական» համարած Բ բնագրին (երկի ամենավաղ՝ ԺԳ դարի ՄՄ 10151 ձեռագրի հիման վրա), ապա այն՝ սկզբից ու վերջից թերի, ներկայացնում է նույն թարգմանությունից սերող ու համառոտման և ուրույն խմբագրման ենթարկված մի բնագիր, որն ընդհանուր ընթերցումներ ունի մե՛րթ Ա-ի, մե՛րթ «միջանկյալի» հետ, մե՛րթ էլ շեղվում է թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից: Քննական բնագրի համար, որ այժմ պատրաստում ենք հրատարակության, թերևս կարող են պիտանի լինել այդ տարբերակի միայն առանձին ընթերցումներ:

Համառոտ խմբագրությունը հիմնականում Սիմոնյանի հրատարակած Ա բնագրի (կամ բուն թարգմանության) վերաշարադրանք է, նրա իրավացի դիտարկմամբ՝ մեխանիկորեն համառոտված: Ե՛վ համառոտը, և՛ միջանկյալը, ինչպես վերը ենթադրել ենք երկուսում էլ առկա հետագա հավելումների հիման վրա, ըստ երևույթին սերում են նույն ընդհանուր տարբերակից, որը մեզ չի հասել: Կրկնենք նաև, որ համառոտ խմբագրությունն արդեն պատրաստել ենք հրատարակության:

ARAM TOPCHYAN

THE “INTERMEDIATE” AND SHORT RECENSIONS OF THE OLD ARMENIAN TRANSLATION OF THE *ALEXANDER ROMANCE*

Key words:

“Intermediate recension,” short recension, critical text, illuminated manuscripts, *kafas*, Khach‘atur Kech‘ařets‘i, Grigoris Akht‘amarts‘i, Zak‘aria Gnunets‘i, Frik, Hovasap‘ Sebastats‘i.

The so-called “intermediate recension” (according to Hasmik Simonyan’s definition) of the Old Armenian translation of the *Alexander Romance*, which has come down to us in three manuscripts, is actually a slightly revised version of the initial text. Another branch of it is the recension of Khach‘atur Kech‘ařets‘i, to which he added poetic *kafas* (further supplemented by other poets) and at the end of the text – ethopoeas, i.e. fictional speeches of the main characters. Both recensions have special readings confirmed by either both early Greek recensions (α and β), or one of them. This allows us to prepare a new critical text that will be closest to the earliest version of the translation. Three passages unrelated to the translation are included in the “intermediate recension,” one of which is from the *Apocalypse* by Pseudo-Methodius.

The unpublished short recension survives in 15 manuscripts, on the basis of four (two are richly illustrated) of which we have prepared its critical text for publication. It is a mechanical abridgement of the translation and includes numerous *kafas*, some

of which convey the content of abbreviated parts of the text. It includes the three above-mentioned passages also occurring in the “intermediate” recension (both probably go back to the same archetype), as well as the ethopoeias by Khachatur Kecharetsi, which could have been added later.

АРАМ ТОПЧЯН

“ПРОМЕЖУТОЧНАЯ” И КРАТКАЯ РЕДАКЦИИ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ПЕРЕВОДА “РОМАНА ОБ АЛЕКСАНДРЕ”

Ключевые слова: “Промежуточная редакция”, краткая редакция, критический текст, иллюминированные рукописи, кафы, Хачатур Кечареци, Григорис Ахтамарци, Закария Ггунечи, Фрик, Овасап Себасти.

Так называемая “промежуточная редакция” (согласно характеристике Асмик Симонян) древнеармянского перевода “Романа об Александре”, дошедшая до нас в трех рукописях, является слегка отредактированной версией из начального текста. Другое ответвление перевода – редакция Хачатура Кечареци, которую он снабдил стихотворными кафами (дополненными в дальнейшем другими поэтами) и в конце текста – этопеями, т.е. вымышленными речами главных персонажей. Обе редакции имеют особые чтения, подтверждаемые либо обеими ранними греческими редакциями (α и β), либо одной из них. Это позволяет нам составить новый критический текст, наиболее близкий к первоначальной версии перевода. В “промежуточную редакцию” включены три не имеющих отношения к переводу отрывка, один – из “Апокалипсиса” Псевдо-Мефодия.

Неопубликованная краткая редакция сохранилась в 15-и рукописях, на основе четырех (две богато иллюстрированы) из которых мы подготовили к изданию ее критический текст. Она является механическим сокращением перевода. Редакция снабжена множеством каф, некоторые из которых передают содержание сокращенных частей текста. В ней имеется три вышеупомянутых отрывка, включенных в “промежуточную” редакцию (вероятно, обе восходят к одному и тому же архетипу), а также этопеи Хачатура Кечареци, которые могли быть присовокуплены позднее.